

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 5 (16779)

2004 чылдың
ЯНВАРЬ 15,
четверг

Ат салган шагы 15.30
Садар өртээ 3 рубль.

ЖУРНАЛИСТЕРГЕ ИДЕГЕЛ, БҮЗҮРЕЛ

Россияның Парлалга хүнү Тывага калбаа-биле демдеглээн. Бо болушкунга тураскааткан солуннар, сеткүүлдер редакцияларының, типография ажылдакчыларының байырлыг хуралы январь 13-те Парлалга бажыңыга болуп эрткен.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак журналистерге, парлалганың хоочуннарынга байыр чедирип чүве чугаалаан. Тыва Республиканың 2003 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдэи кандыг болганын ол таныштырган. Экономика талазы-биле баш удур көрдүнгөн санчурагайлар көргүзүлгелерин күүседип шыдаан. Ниити продукция бүдүрери, чурттакчы чонун орулгазы эрткен чылдардан өскөн. Ниитилел амьдыралында политиктиг болгаш социал байдал турум, националдар аразында харылзаалар быжыг хевээр артканын ол айыткан.

2004 чылда Тываның социал экономиказын хөгжүдөр талазы-биле улуг сорулгалар салдынганын чыылганнарга ол дыңнаткан. Тываның Россияның составына эки тура-биле каттышканының 60 чылын, Кызыл хоорайның тургустунганының 90

чылын бо чылын демдеглээр. Бо найырларның уjur-дузазын үнелеп көргөш, оларны федералдыг деннеге эрттирер дугайында Чарлыкка РФ-тин Президентизи В.В.Путин атты салган. Ынчангаш РФ-тин Чазак Даргазының оралакчызы—Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды В.А.Гордеев даргалаан РФ-тин Чазаның байырлалды белеткээр болгаш эрттирер организаcтыг комитетин тургускан. Оон хуралында Тываның социал экономиказын хөгжүдө-

ринче угланган 81 чугула хемчегни бадылаан. Бо бүгү болза федералдыг төптүн Тывага хамаарылгазының экизин, кичээнгеийниң улуун көргүзүп турарын Чазак Даргазы демдеглээн. Тыва Республиканың Чазаның мурнунда салдынган улуг ажыл-херекти чедишкенин шийтпирлээр херекке журналистер боттарының үлүүн киерер дээрзинге бүзүрелин ол илереткен.

Республиканың парлалга ажылының, оон моон соңгаар хөгжүлдэиниң айтырылганын Чазак Даргазы база доктааган. Чазак массалыг информация чепсектериниң болгаш журналистерниң ажылында доктаамал кичээнгеийни салып, деткимчени көргүзүп келген. Сөөлгү он чылда чаңгыс-даа солун хагдынмаан, харын-даа оларның саны көвүдээн, утка-шынары экижээн, журналистерниң билиг-мергежили бедээн, олар ниитилел амьдыралының, рынок экономиказының, социал адырның айтырылганын бүгү талалыг чырыдып, четпестерни дидими-биле сойгалап турар болу бергенин демдеглээн.

Солуннарның, типографияларның, телевидениениң ажыл-чорудулгазын экижидер, материалдыг баазанын быжыглаар,

хөгжүдөр дээш Чазак кандыг хемчеглерни ап турарын ол таныштырган. Журналистерни өөредип белеткээрин, спутник телевидениениң тударын, республика типографиязы өңдүг номнарны парлап эгелээрин,

талазы-биле күркмитетиниң кол специализи О.В.Тулинага Чазак Даргазының Хүндүлел бижжин байырлыг байдалга тывыскаан.

ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы О.С.Ши-

Ш.Д.Ооржак О.В.Тулинага шаңналды тыпсып турары.

кожуун бүрүзү боду солунуг болуру көрдүнүп турарың болгаш еске-даа ажылдарны кылырын чугаалаан.

Ниитилелге ажыктыг ажыл-чорудулгазы дээш республиканың журналистеринге, типография ажылдакчыларына Чазак Даргазы өөрүп четтиргенин илереткеш, оларның ажылына 2004 чылда чогаадкчы чедишкени, быжыг кадыкшылды, амьдыралына өөрүшкүнү чугаазының түннелинде күзээн.

Ш.Д.Ооржак хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келген парлалга ажылдакчыларына күрүне шаңналдарын тывыскаан. "Тыва Республика" солунун кол редактору М.К.Калчанга "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты, ТР-ниң Парлалга болгаш информация

риндүү, ол-ла комитеттин кол специализи Г.Ш.Монгуш журналистерге байыр чедиргеннер. Тываның парлалга ажылдакчылары 2003 чылда чедишкенин ажылдаанын олар демдеглээн.

ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле комитетини 2003 чылда эки ажылдаан журналистер В.А.Бузыкаев, М.М.Кенин-Лопсан ("Тувинская правда"), С.Д.Хертек, С.С.Балчыр ("Шын"), К.К.Донгак ("Тываның аныяктары"), Ш.А.Доржу ("Эне сөзү"), А.А.Ажи ("Танды-Уула") оларга комитеттин хүндүлел бижиктерин болгаш акша шаңналдарын тывыскаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

Хуралдың киржикчилери.

УЛУГ ХУРАЛЧЕ ДАМЧЫТКАН

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылда республика бюджетиниң төлевилелинге болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдэиниң бо чылын мурнады көргөн сорулгаларына холбашкан документилерни чедир ажылдап кылыр, оларны ведомстволар аразына дугуржуп чугаалажыр ажылдарны эрткен дыштаныр хүннерде дооскан.

ТР-ниң Чазаның субботада эрткен ээлчег чок хуралына "ТР-ниң 2004 чылда республика бюджетиниң дугайында" ТР-

ниң хоойлу төлевилелин, республиканың 2004 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдэиниң баш бурунгаар көрүүшкүнүн, республиканың бюджеттен дашкаар фондуларының 2003 чылда бюджет күүселдезиниң дугайында хоойлулар төлевилелдерин, оларның чаа чылда хемчээлдериниң дугайында айтырылганын чугаалашкан.

Бо бөлүк документилерни капсырылгалары-биле кады Тыва Республиканың Улуг Хуралына чугаалажып көөрү-биле дамчыткан.

2004 чылда республика ниитизи-биле бюджеттерниң бүгү деннедериниң болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның күсели-биле 2003 чылга бодаарга, 13,5 хуу өзүлдеги 10 миллиард рубль алырын ТР-ниң Чазаны баш удур көргөн. 2004 чылда быжылгаан бюджеттен хууда орулгаларны 1 миллиард 100 миллион рубльди азы бо чылгызындан 1,2 хуу хөйү алырын киерген бюджет төлевилелинде айыткан.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Хроника

ЭЭЛЧЕГЛИГ ШӨЛЭЭЖЕ ҮНГЕН

Бөгүн Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак ээлчеглиг шөлээже үнген. Республиканың бирги удуртукчузу шөлээлеп турар үеде оон албан-хүлээлгелерин Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан Валерьевич Кара-оол күсөдир.

Байыр чедирешишкени

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактын адына Чаа чылды болгаш Христос Бурганның бодараан хүнүн таварыштыр байыр чедирешишкени келген.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Чаа чылда чүректин ханызындан байырымны болгаш кадык-чаагай, аас-кежиктиг, чаагай амьдыралдыг, чедишкенин болурунарны күзээрин чөпшээрер көрүнер.

РФ-тиң Күрүне Думазының Даргазы Б.В.ГРЫЗЛОВ.

Байыр чедирген телеграммалар Москва хоорайның сайыды В.И.Малышковтан, РФ-тиң культура сайыды М.Е. Швидковидан, РФ-тиң Дээди судунун даргазы В.И.Лебедевтен, РФ-тиң Проф-эвилелдериниң Төп чөвүлелиниң даргазы В.Ф. Ермаковтан, чуртун чамдык девискээрлериниң удуртукчуларындан база келген.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның информастыг болгаш инженер системаларының комплекзин тургузар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның конкурс комиссиязының хуралының 2003 чылдың декабрь 18-те № 55 протоколун бадылаар дугайында

“Күрүне хереглелдеринге барааннар дужаалдазынга, ажилдар күсселдезинге, ачыдузалар чедирилгезинге чагырлар тургузарына конкурстар дугайында” 1999 чылдың май 6-да № 97 Федералдыг хоойлуну, Россия Федерациязының Президентизинин “Күрүне хереглелдеринге продукцияны садып алырын организастап тургаш, хээлиленер чорукту болдурбас база бюджет чарыгдалдарын кызырар талазы-биле бирги ээлчегин хемчеглеринин дугайында” 1997 чылдың апрель 8-те № 305 Чарлыын, Тыва Республиканың Чазаның “Тыва Республиканың күрүне хереглелдеринге барааннар дужаалдазынга, ажилдар күсселдезинге, ачыдузалар чедирилгезинге чагырларны тургузарына конкурстарны эрттиреринин чурумунун дугайында” 2002 чылдың август 10-да №515 доктаалын удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның бажынының информастыг болгаш инженер системаларының комплекзин тургузар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның конкурс комиссиязының хуралының 2003 чылдың декабрь 18-те № 55 саналдап кирип турары протоколун бадылаар.

2. Программаның күрүне чагыкчызы — Тыва Республиканың Экономика яамызы:

Тыва Республиканың күрүне хереглелдеринге аш-чем продуктулары болгаш эм аймаа-биле хандырылганы чагырларны тургузарына конкурстар эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының хуралының 2003 чылдың декабрь 22-де №56 протоколун бадылаар дугайында

“Күрүне хереглелдеринге барааннар дужаалдазынга, ажилдар күсселдезинге, ачыдузалар чедирилгезинге чагырларны тургузарына конкурстар дугайында” 1999 чылдың май 6-да № 97 Федералдыг хоойлуну, “Федералдыг күрүне хереглелдеринге продукция дужаалдазының дугайында” 1994 чылдың декабрь 13-те № 60 Федералдыг хоойлунун 1 чүүлүнүн 3 пунктузун, “Тыва Республиканың Чазаның күрүне хереглелдеринге барааннар дужаалдазынга, ажилдар күсселдезинге, ачыдузалар чедирилгезинге чагырларны тургузарына конкурстар эрттирер чурум дугайында” 2002 чылдың август 10-да № 515 доктаалын удуртулга болдургаш база социал адырның хереглелдерин, кадык камгалалының, социал хандырылганың системаларын аш-чем база өске-даа барааннар-биле чогуур үезинде болгаш үзүктелишкн чок хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүне хереглелдеринге аш-

— Тыва Республиканың Чазаның информастыг болгаш инженер системаларының комплекзин тургузар талазы-биле конкурс комиссиязының хуралының 2003 чылдың декабрь 18-те №55 протоколунун 2 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның хуралдар эрттирер № 1 залын информатизастаар талазы-биле ажилдарның күсселдезин бирги үе-чадада чорудар кылдыр тодарадыр, ук объектиге хамааржыр дериг-херекселдер сөөртүр, ону ажылгалга киирер дээш эдилге ажилдарын 2004 чылдың февраль 15-ке чедир күсседир талазы-биле “Компания “Кардинал” хааглыг акционер ниитилели-биле күрүне керээзин чарар.

— 2004 чылда конкурстуг үндезинге республиканың инвестиция программаның күссели-биле Чазактын информастыг болгаш инженер системаларының комплекзин тургузарын үе-үелеп боттандыраар талазы-биле саналдарны Тыва Республиканың Чазанга киирер.

3. Бо доктаалды “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күсселдези дээш контролду Тыва Республиканың Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле яамыга, Тыва Республиканың Экономика яамызынга дагзыр.

чем продуктуларының болгаш эм аймааның хандырылганы чагырларны тургузарына конкурстар эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының хуралының 2003 чылдың декабрь 22-де № 56 саналдап кирип турары протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Саңхөө яамызы, Россия Федерациязының Саңхөө яамызының Федералдыг казначействозунун Тыва Республикада эргелели 2003 чылдың декабрь 22-де № 56 протокол шийтпиринин санмедээлеринге дүүштүр болгаш Тыва Республиканың Күрүне чагыын эргелеп-башкараар талазы-биле яамызында бүрүткеттинген күрүне керээлеринге үндезилээш, акша-хөреңгилерни шилчидерин боттандыраар.

3. Бо доктаалды “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күсселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыктарын күжүн чидирген деп санаарының дугайында

Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазын дүүштүрер сорулга-биле **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Президентизинин дараазында чарлыктарын күжүн чидирген деп санаар:

— Тыва Республиканың Президентизинин 1996 чылдың май 24-те №461 “Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазаның Тыва Республиканың Дээди Хуралы-биле (парламентизи-биле) хоойлу чогаадыр чорудулгага удур-дедир ажилдажылгазының чурумунун дугайында Дүрүмү бадылаарының дугайында”;

— Тыва Республиканың Президентизинин 1996 чылдың октябрь 25-те № 544 “Тыва Республиканың Президентизинин чанында Үндүрүт болгаш бюджет сагылга-чурумунун талазы-биле түр үениң онза комиссиязының дугайында”;

— Тыва Республиканың Президентизинин 1998 чылдың август 10-да №278 “Тыва Республиканың Президентизинин чанында Кадр политиказының талазы-биле чөвүлөп дугайында”;

— Тыва Республиканың Президентизинин 1998 чылдың сентябрь 29-та № 312 “Тыва Республиканың Президент Администрациязының структуразының дугайында”;

— Тыва Республиканың Президентизинин 1998 чылдың октябрь 30-де №344 “Тыва Республиканың Президент Администрациязының дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында”;

— Тыва Республиканың Президентизинин 1999 чылдың июль 9-та №488 “Тыва Республиканың Президент Администрациязының күрүнежидилгени быжыглаарының база политиктиг планнаашкынның талазы-биле эргелелдин дугайында”;

— Тыва Республиканың Президентизинин 1999 чылдың декабрь 14-те №592 “Тыва Республиканың Президент Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппаратының структураларын сайзыраңгайжыдарының талазы-биле хемчеглер дугайында”.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Кызыл, 2003 чылдың декабрь 31, № 443.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле **Н.М. Астафьеваны, А.Н. Кочаганы, А.М. Чудаан-оолду**

шаңнаарының дугайында

Корум-чурумну болгаш хоойлу сагылгазын быжыглаар херекке ачы-хавыязы болгаш амы-хууда үлүү база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле:

Тыва Республиканың Прокуратуразының килдис эргелекчизи **Наталья Михайловна Астафьеваны;** Тыва Республиканың прокурорунун кадрлар талазы-биле улуг дузалакчызы **Антонина Норбуевна Кочаганы;**

Барыын-Хемчик кожунунун прокурору **Аяс Май-оолович Чудаан-оолду** шаңнаар.

Кызыл, 2004 чылдың январь 9, № 14.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле парлалга ажилдакчыларын шаңнаар дугайында

Парлалга адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш “Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг атты

“Тыва Республика” солунунун кол редактору **Маадыр-оол Калчанович Калчанга** тыпсыр;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединин кол специализи **Ольга Вадимовна Тулины** шаңнаар.

Кызыл, 2004 чылдың январь 13, №18.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы **Ш. ООРЖАК.**

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы **Ш.Д. Ооржактын** 2004 чылдың январь 9-та №11 Чарлыын езуугаар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киирген үлүү болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле хөй кижилерни шаңнаан.

“Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы” Хүндүлүг атты

Долгандыр хүрээлелдин гидрометеорология болгаш мониторинг талазы-биле Тывада төвүнүн начальниги **Анатолий Петрович ЛЯПИНГЕ;**

“Роскуркамгаладылга Сибирь” КХН-нин Тыва Республика талазы-биле салбырының директорунун оралакчызы **Розалия Мижит-ооловна ТАРЖАЙГА;**

Күш-ажылдың хоочуну **Григорий Чүлдүмович КАНЧЫЫР-ООЛГА;**

“Тыва Республиканың көдээ ажил-агыяның алдарлыг ажилдакчызы” Хүндүлүг атты

Өвүр кожунунун Торгалыг суурда ветеринария участогунун эргелекчизи **Билчиер Ховалыговна НАТПИТКЕ;**

“Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы” Хүндүлүг атты

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем секретары **Валентина Юрьевна СУЗУКЕЙГЕ** тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Мөңгүн-Тайга кожунунун Төлээлекчилер хуралының даргазы **Юрий Донгакович ДОСКААРНЫ;**

Республиканың №3 эмнелгезинин гемодиализ салбырының эргелекчизи **Караман Күжүгетовна ЧАМЗЫННЫ;**

Улуг-Хем кожунунун өг-бүлеге болгаш уругларга социал дузаламчы көргүзөр төвүнде реабилитация салбырының фельдшери **Елена Мамаевна МЕТПИГИРНИ;**

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының автосептелге мастерскаязының начальниги **Николай Емельянович ШУМОВТУ;**

Өвүр кожунунун Дус-Даг суму чагыргазының даргазы **Владимир Доржувич ДОНГАКТЫ;**

Каа-Хем кожунун чагыргазының хамааты камгалал болгаш онза байдалдар штавының начальниги **Владимир Иванович ПОПОВТУ** шаңнаан.

ТОМУЙЛААШКЫН

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың январь 8-те №3 болгаш 4 доктаалдарын езуугаар Тыва Республиканың садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр сайыттын бирги оралакчызынга мурнундагы албан-дужаалындан хостааш, чарган күш-ажыл керээзинге дүүштүр **Людмила Кимовна САЛЧАКТЫ** томуйлаан.

Тыва Республиканың садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр сайыдының оралакчызынга чарган күш-ажыл керээзинге дүүштүр **Болат-оол Догбутович ОНДАРНЫ** томуйлаан.

ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ХАЖЫТКАНЫ ДЭЭШ

2003 чылдың декабрь 16-да Шара-Сүүр каайлы постузунга Моолдун хамаатызы **М. КамАЗ** машинага аш-чем аймаан эрттирип тура, каайлы декларациязында айыттынмаан 601 шил шампанское, янзы-бүрү марканын 127 арагазы, 24 шил водка, 50 килограммның 34 шоодай манная крупазы, ол-ла хире деңзилиг 31 шоодай арбайны эрттирерин оралдашкан. Экспертизаның илереткени-биле тускай каайлы декларациязы чок барааннын ниити өртээ 91 муң 615 рубль болуп турар.

Тыва каайлы албанының ажилдакчыларының чоруткан истелгезинин түнелинде, моол

хамааты **М.чуртунга** барып садып-саарар сорулгалыг Абакан хоорайдан аш-чем барааннарын садып алгаш, оларның бир чамдызынга тускай херек документилер долдурбайн эрттирерин оралдашкан.

Административтиг хоойлудурум хажытканы дээш Моол күрүненин хамаатызы 45,8 муң рубль торгаалга онаашкан.

Күрүне кызыгаарын таварыштыр арага кылыгларын чүгле “Хандагайты” каайлы постузун дамчыштыр эрттирери доктаатынган.

Наталья МОНГУШ.
Тыва каайлының парлалга секретары.

30 МУҢЧУЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Тывага колхозтажышкын шимчээшкениниң үндезилекчилериниң бирээзи, 30 муңчу, Тываның Россияның составына каттышканының эгезинден тура ажылдаан, 1969 чылдың ноябрь айда Москвага болган Бүгү-эвилелдин колхозчуларының үшкү съездизиниң делегады, «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы», «Тываның XX чүс чылда шылгараңгай кижилери» деп Кызыл дептерже кирип бижиттинген кижилерниң бирээзи, өске-даа хөй санныг орден-хавыяларның эдилекчизи Александр Тапаевич ШААЛЫНЫҢ сактышкынын номчукчуларга бараалгаттывыс.

Колхозтажышкынның эгези

1945 чылдың январь айның эгезинде Чаа-Хөл кожунунун көдээ ажыл-агый килдизиниң кол агрономунга ажылдап чеде берген мен. Ол үеде кожунунга 11 МЧАЭ-лер ажылдап турган. Олар тараа тарыыр, дүжүттү күрүнеге дужаар, кажан МТС-тер тургустуна бергенде, натура төлеверин төлээр, артканын күш-хүнге үлежир, үрезин фондузун уруп алыр мындыг турган. 1946 чылда Шагаан-Арыг МТС-и тургустунган, оң баштайгы директорунга Дмитрий Антонович Гордей, улуг агрономунга Нижнегород облазындан келген аныяк агроном кыс Нина Федоровна Анисимова ажылдап турган. 1946-47 чылдарда Булак, Бедик-Хавак, Бай-Булуң МЧАЭ-лериниң Терезин ховузуңуң сугаттыг кур черлеринге тараан чинге-тараавыстың дүжүдү бир гектардан-на 20-25 центнер чедип турганы-биле күш четпейн, айт-шарының күжү-биле бастырып, ол тарааларны дээрбектей чыып кааш, чазын бастырып ап турганывысты сактыр-дыр мен.

Бистин Чаа-Хөл кожунунга МТС 1949 чылда тургустунган, оң баштайгы директорунга Михаил Новакришин, партия организациязының секретарына Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Чүргүй-оол олар ажылдап, чаа чернин материал-техниктиг баазанын тургуз-канынга эң кызымаккай чоруун көргүскеннер. МТС-тин баштайгы трактористерин белеткээри-биле алды ай курсту ажиткаш, 30 кижини өөредип доостурган, аңаа техниканы инженер Александр Зарубин, агротехниктиг билиглериниң үндезиннерин мен башкылап турдум. Оларнын аразына Дарый-оол Монгуш биле Уйнук Сат деп ийи уруг өөренип доосканнар.

1948-49 чылдарда МЧАЭ-лер чоорту дүжүп, арааттар көшкүн амыдыралдан сууржуң амыдыралче шилчип колхозтажып эгелзэн, 12 МЧАЭ-лериниң орнунга 5 колхозтар тургустунган. Ак-Туруг сумузунга Ленин аттыг, Үрбүн сумузунга «Сталин», Кызыл-Даг сумузунга «Бурунгаар», Кара-Тал сумузунга «Тиелелге», Чаа-Хөл сумузунга «Молотов» аттыг колхозтарны эки тура-биле организастан тургусулаан.

Колхозтарның кол сорулгалары чүү турганы? Бирээде, тудуг-суурну хөгжүдүп, колхозчуларны сууржуң амыдыралче кирип, культурулг деңнелин көдүрери, ийде, нитинин малын өстүрүп, оң продуктулуг чоруун бедидерин чедип алыры, үште, чер ажылын экижидери, МТС-ке хөлезин орнунга бээр тарааны дужаары, үрезин фондузун уруп алыры, колхозчуларның күш-хүнүн тараа-биле төлээри. Ол ышкаш чер ажылын хөгжүдериниң агротехниктиг комплекстиг хемчеглерин алыры, чайгы, күскү чер аңдарылгазын чорудары, сугарылга болгаш өдөкшидилге-биле тарылга шөлдери хандырары турган. Ол үеде тарылга шөлүңгө өдөк сөөртүрүн шанактыг айттар-биле сөөртүп турган.

Чаа-Хөл кожунунун Терезин ховузу дээрге эң-не тараалаң, сугаттыг черлерниң бирээзи. Аңаа ийи муң ажыг гектарга тарааны тарып турган. Бир эвес суггарар кылдыр буга казып алыр болза, кедизинде барып тарааны-даа, мал чемин-даа оон дыка хөйүн ап болурун агрономнар, гидротехниктер болгаш тараа-жылар магадылап турганнар. Оларның чаагай күзелин боттандырары-биле 1947 чылдың майның 15-тен июнь 15-ке чедир суггарылга бугазын казып доозар дугайында шалыпчы айны чарлаан турган. Ол шефтээшкинге Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Шанчы, Чаа-Хөл, Үрбүн сумуларынын арат чонундан буга казарына хүн бүрүдө 450-600 чедир кижилер доктаамал ажылдап турган. Терезин бугазын бир ай иштинде

казып доозар сорулга салдынган турган болза, хуусаа бетинде 20 хонук иштинде дооскан.

30 муңчу

1953 чылдың сентябрь 3-те болган сентябрь пленумунун доктаалы-биле көдээ ажыл-агыйның тускай эртеменгилеринден колхоз даргалары-биле каттай 30 муң кижини көдээже чорудары-биле кыйгырыг үндүргөн. Ол үеде 30 муңчулар санына Бай-Тайгадан Херек Кудурукай, Тожудан В. Дамдын-оол, Мөңгүн-Тайгадан Очур-оол Шыдыраа, Өвүрдөн Монгуш Мирчин болгаш оон-даа өскелер киргеннер. Мен ол кыйгырыг езугаар 1954 чылдың эгезинде Өвүр районун «Коммунизмче орук» колхозунун даргазына сонгуткаш, 10 чыл дургузунда аңаа ажылдаан мен. Ынчан колхозчуларны сууржуң байдалче шилчидер, тудуг-суурну хөгжүдөр, малдың бажын өстүрер, оң продуктулуг чоруун бедидер, чер ажылының культуразын бедидип, оң үнүш-дүжүдүн, чоннун культурулг амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле улуг ажылдар кылып чоруттунган.

Солчур сес чыл школазының директорунга ажылдап турган хоочун башкы М.Ч.Достайның дилзэн езугаар Солчур школазын оң чыл школазы кылып алыр сорулга-биле чоннун шефтээшкин күжүн ажылгап, школань чүгле 8 ай дургузунда, өөредилге чылының бетинде, хүн бүрүдө 200-250 кижилер идепкейлиг киржип тургаш, тудуп дооскан чорук колхозтун күш-ажылчы чонунун маадырлыг чоруу кылдыр санаттынган. Колхозчу тудугчуларның күш-ажылына бедик үнелээшкени берип, 1954 чылдан 1959 чылга чедир партия обкомунун Сайыттар Чөвүлелиниң, профэвилелдер, комсомол обкомнарының кызыл туктары-биле улаштыр шаңнадып келгени тодаргай факт болуп арткан.

Оон ыңай Бора-Шайга салбыр эргелиг бичии төптү тудуп, аңаа эге школаны, уругларның ясли-садын, кижжи эмнелгезиниң пунктузун болгаш 20 ажыг чуртталга бажыңнарын туткан. Чаа тургустунган салбырның эргелекчизинге Куулар Баазаң, эге школаның директорунга Иргит Валентин, мал эмчилеринге Тумат Сандый-оол, Хомушку Вера олар тустуунда томуйлатканнар. Ынчан Бора-Шай бригаданың 6500 баш шээр мал, 1100 баш бода мал, 880 чылгы турган болгаш бригада кижигүннери боттары хандыртынып, бут кырынга туруп келгени ол чүве.

Ол колхозка оон улаштыр Улаатайның Бел-Орукка, Хам-Дыттын хойжу бригадаларының бичежек төптэрин чоннун күжү-биле, улусчу арга-биле тудуп тургускулаан. Арга-дуржулгалыг хойжуларыкыс Монгуш Шараатай, Ондар Көк-Херек, Донгак Санчы, Монгуш Дырткы, Монгуш

Оолакай болгаш өскелер-даа чыл бүрүдө бедик көргүзүткелни чедип ап, 100 баш төрүүр хойдан 90-дан 115 чедир хураганнары камгалап ап, Чазактын орден-хавыяларына чангыс эвес удаа төлептиг болганнар. Үстүнде адаттынган мурнакчы малчыннары болгаш өске-даа ажылчыннарының ачызында 1954 чылдың эгезинде колхозту хүлээп алырымда, бүгү чүзүн аайы-биле малдың бажы 5700 турган болза, 1963 чылда ол малдын ниити баш саны 27800 чедир өскөн.

Өвүрнү хая-даштыг, хат-шуурганныг, кадыг агаарлыг дижир. Ынчангаш аңаа тараа, ногаа, картофель өстүрери берге, харын-даа болдунмас дзэн сөстөрни кижжи бо-ла дыннаар турган. Херек кырында ол ындыг эвес, чүгле ие-чериниң езулуг ээзи болур ажыл-ишчи холдар болгаш билдиги угааннар херек болган. Чадаана МТС-тин трактористери-биле кады ук колхозтун трактористери М.Аржай-оол, Күжүгет Чамыян, Куулар Саспууна, Монгуш Биче-оол оларның болгаш тараажыларның чер ажылының культуразын бедидип, сугаттыг черлерни шын ажылгааны-биле тарааның, ногааның, картофельдин бедик дүжүдүн чыл бүрүдө өстүрүп келгеннер. Оң тодаргай барымдаазы - чыл санында колхоз күрүнеге 395-тен 465 тонна чедир эки шынарлыг тарааны дужаап турганы.

Хожудангай турган колхозту көдүргени

1962-1963 чылдарда Барыин-Хемчик кожунунун «Большевик» колхозу экономиктиг байдалы кошкак болганындан республиканың хожудангай ажылдыг колхозтарының санына кире берген турган. Ол хожудангай ажылдыг колхозту көдүрери-биле мени ажылдаарын сүмелеп чорударга, колхозчулар мени изии-биле хүлээп ап, колхоз даргазына 1964 чылдың эгезинде чангыс үн-биле сонгуп алганнар. Колхозтун экономиказын көдүрерде янзы-бүрү аргаларын ажыл-лаары негеттинип турган. Школачыларның оттулар ыжын бөлөкпө садары, кат-чимис, чыжыргана, тоорукту чыгаш садары, аң-менни, диң болгаш киш кезин белеткеп садары, чугай, тууйбу өрттөткөш, садып-саарып турганыыстан артыкшылыг оругуа кирип турар апарган.

Тудуг-суур чаагайжыдылганының талазы-биле улуг ажылдар кылдынган. Амгы үеде ажылгап турары 400 олуттук Культура бажының, 60 олуттук ясли-садты шалыпкын болгаш кыска үениң дургузунда тудуп доосулаан бис. Тудугчуларның, тараажыларның, саанчыларның, малчыннарың, кадарчыларның карак кызыл күш-ажылының түңнелинде колхоз экономика талазы-биле көдүрүлүп, республиканың мурнакчы колхозтарының одуруунче кирген. Оң тодаргай факт-барымдаазы болза, 1967 чылда Октябрь Революциязының 50 чыл оюн таварыштыр «Большевик» колхозу СЭКП ТК-ның, ССРЭ-нин Дээди Советиниң, Сайыттар Чөвүлелиниң кезээ мендеге эдилээр турскаалдыг Кызыл туугу-биле шаңнаткан. 50 колхозтарның аразындан Тывадан кара чангыс «Большевик» колхозу шаңнаткан чорук төөгүлүг болушкун болуп арткан.

«Большевик» колхозу Россия деңнелинге мурнакчы колхозтарның одуруунга киргени дээш, 1969 чылдың ноябрьда Москвага болган Бүгү-эвилелдин колхозчуларының үшкү съездизиниң делегатына сонгудуу аас-кежик менээ таварышкан. Ынчан мзэн-биле кады съездизиниң делегаттарына «Революцияның чалбыжы» колхозтун даргазы Ольга Чуева, Тес-Хемниң «Чодураа» колхозунун мурнакчы хойжузу Максим Суванди олар сонгуткаш, съездизиниң ажылына киришкен мындыг чүве. Шеми дээрге бодунуң туруп турар девискээриниң, агаар-бойдузунуң, одар-белчириңиң, катчимизиниң болгаш аң-мениңиң элбекшилди-биле онзагай-ла чер. «Большевик» совхозунун чону база-ла ажыл-ишчи, чангыс аай эп-сеткилдиг, быжыг сагылга-чурумнуг, тура-соруктуг кедергей чон-на болгай. Шынап-ла, шемижилер эрткен он бирги беш чылда малдың бажын өстүрер, оң продуктулуг чоруун көвүдөдир, чер ажылының культуразын бедидип, оң үнүш-дүжүдүн көвүдөдир, тудуг-суур-жылганы хөгжүдөр талазы-биле боттарының мурнунда салдынган сорулгаларын, планын оонаалдарын, социалистиг хүлээлгелерин долдур болгаш ажыр

күүседип келгеннер.

«Хөйү — хөйлең, чону — чоорган»

1972 чылда «Сүт-Хөл» совхозтун директорунга үстүкү черлерниң сүмелеп томуйлаанын езугаар ажылдап чеде берген мен. Ажылы-биле чугаалаарга, кая-даа чоруурга, кандыг-даа черлерге ажылдаарга чүгле чон, кижилер — «хөйү — хөйлең, чону — чоорган» болу бээр. Чаа чер, чаа ажыл-агый, чаа кижилер — олар-биле таныжары, оларның байдалын өөренип көөрү, кижилерни аажы-чаңын, ниити сонургалын, чүткүлдерин, чедишкениниң чажыттарын болгаш четпестериниң чылдагааннарын тып билип алыры ала-чайгаар-ла негеттинип келир чүве-ле болгай.

Бистер база-ла ажылчыннарың болгаш малчыннарың амыдырал-чуртталгазын экижидер, совхозтун экономикактиг күчү-шыдалын быжыглар дээш, малдың баш санын өстүрер, оң продуктулуг чоруун бедидер дээш, чер ажылының культуразын бедидип, сугаттыг черлерни шын ажылгап, үнүш-дүжүдүн бедидер талазы-биле эвээш эвес чедишкенин ажылдарны кылып, чогуур хемчеглерни ап чоруткан бис. Оң түңнелинде тоску болгаш онгу беш чылдарда мал, чер ажылының, тудуг-сууржудулга, культура хөгжүлдизиниң талазы-биле планын даалгалары долдур болгаш ажыр күүсеттинген дээрзин айтырга-ла четгир. Суг-Аксынга, Бора-Тайгага, Кара-Чыраа, Ишкин салбырларына электри чыры-биле хандырар 1100 вольтунуң станциязын туткан. Ол электри четкилерин кылырынга хергелетинер узуну 11 метр муң ажыг чудуктарны Шеми бажындан чангыстап шилип тургаш кезип белеткээш, сөөртүп эккеп, чагыларның үттерин казып тургузарын совхозтун ажылчыннары боттары кылганы дээрге, кончуг улуг чедишкени-дир.

Хемчик хемни кежери көвүрүг чогуңдан чоңуң аргыжылгазынга, экономика, культура амыдыралыңа хамаарышкан айтырылгарга хамаарыштыр дыка-ла бергедээшкенинге таварып турган бис. Ынчангаш Хемчик хемни кежилдер быжыг, кедилг көвүрүгнү кылыры чайгаар-ла негеттинип келген. А 1977 чылдың майда Хемчик көвүрүүн шуут ажылгап кирген. Черле ынчаш амыдыралга ынак, ажыл-ишке бердинген кижилерин тура-соруун чүү-даа чүве моондактап шыдаас, олар, шынап-ла, чүңү-даа дескештирбес деп чүвени херек кырында көргөн болгаш пат-ла магадап ханмас кижжи чоржук мен. Херечизи Хемчиктин кежиктиг көвүрүү ол ышкажыл! Ол көвүрүгнү Сүт-Хөл совхозунун тудугчу чонунун ады-биле алгап-йөрээп алдаржыдары үениң негелдези деп санаар мен.

ТАР-ның Совет Эвилелинге каттышканындан бээр 60 чыл болур оюн республиканың ажылчы чону бо чылын байырлап эрттирер. Ону РФ-тин Чазаның деңнелинге көрүп, Президент В.В. Путинниң тускай доктаалга ат салып чөпшээрелди бергени, Чазак деңнелинге улуг комиссияны тургусканы республиканың экономиказын улам ыңай бурунуга хөгжүдеринге, чоннун амыдырал-чуртталгазын экижидеринге улуг ролду ойнаар дээрзи чугаажок. Во күрүне уjurдузалыг, төөгүлүг болушкуну байырлап эрттирер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң мурнунга айтырыгы дидими-биле тургузарына ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Ооржактын күженишкенин ажылының ачызында болдунар аргалыг болган деп санаар мен.

Ынчангаш улуг байырлап хынам-чалыг белеткенер сорулга-биле мал кыштаглаашкынын бедик деңнелге организастиг эрттирип, чакы тарылганы сугаттыг черлерге колдады чорудары, тудуг ажылының хөгжүлдизинге, хоорайлар, суурлар чаагайжыдылганынче улуг кичээнгени салып ажылдаары республиканың адыр бүрүзүнүң удуртукчуларындан, хоорайлар, кожун, сумулар деңнелин удуртукчуларындан, бүгү ажылчы чонун идепкейлиг киржилгезинден хамааржыр деп бодаар мен.

Александр ШААЛЫ.

Кызыл хоорай.

Чурттакчыларның кичээнгейинге

ЧУТТУГ БАЖЫННАР

Ажылдап турарым Парлалга бажыңның чоогунда беш каът ийи бажың бар. Албан езу-биле ол ийи чуртталга бажыңнарынның адрестери мындыг: Парлалга бажыңның чоогунче талазында бажыңны Красноармейская, 98, мырынай кол базаар дужунда орук кежир бажыңны — Тыва эки турачылар, 26 дээр.

Ол ийи беш каът чуртталга бажыңнары аразы ырак эвес, кожа турар. Ажылче кээрде, чанарда ол ийи бажың чанын таварыыр кижилер мен. Ынчангаш хүнүң-не ында ажылдап турар кудумчу аштакчызы угбайны бола көөр мен.

Бир чайын ол угбайны дыка эки танып алдым. Эртең даң бажыңда Красноармейская, 98 бажыңның мырыңай чанында оваа бокту ол саазын хааржакче уруп, контейнерже дажып: "Кандыг кончуг чуттут, чалгаа чурттакчылар ыйнаан, ыя бичи богун безин контейнерже чедирип шыдавас, бажыңның чоогунга, кижиниң ширбири черинге даң бажыңда оваалап каапкан боор" — деп, арга чадаарда чугаалаттыңан тур. Ынчан ол угбайны дыка кээргээн мен. Чүү кончуг өөдөжөк сеткилдиг чурттакчылар турар чоор. Оларның чурттап турар бажыңдан бок төгөр контейнерлер көнгүс ырак эвес, 70 метр безин четпес черде чүве.

Хөөкүй ажылчын херэжэн кижиниң ажылын бичи-даа хүндүлөвөс, квартиразыңдан үндүргөн богун контейнерлерге чедирбейн, бок кылдыр бажыңның девискээринге төп каары дээрге, сагыжы эмин эрттир кара азы кажаазының иштинге албаннаар адыгуузун биле дөмей, нити культуразы куду чорук-тур. Оон эгелээш-ле ук бажыңнар чаны-биле эрткен санымда-ла, ол угбайны дилегзинип көөр мен. Та чүү кончуг чуттут чурттакчылар ол ийи бажыңда чурттап турар чүве? Эртең эрте ол ийи бажың чаны хөлчөк бокталы берген боор. Ол улуг девискээрге хамык бокту демги угбай эртең эрте аажок аштаан турар, кежээ чанып бар чыда көөрүмге, ол хамык бокту кылаң тас кылдыр демги угбай аштап алган, сагыжы ажый берген, ында узун сандайда дыштанып олурар. Хүнзедир бок аштааш, пат туруптар хире. Хүнүң-не ыңдыг, та канчап шыдажып турар кижилер.

Кижилер бодаарга, ук бажыңнар хоорайның барык төвүндө чурттап турар, үнүп кээрге-ле, садыг-магазин, театр болгаш яңзы-бүрү албан черлери ырак эвес, культурулуг чурттаарыңга ында байдал таарымчалыг ышкаш. Ол хирезинде ында байдал дедир. Чаа чыл мурнунда кончуг

соокта демги аштакчы угбайны көөрүмге, соокка алзышкан хире, хөлчөк аарый берген, ол хирезинде богун ширбээн тур. "Бо канчап эмчи-даа барбас, ажылдап-ла турар улус силер, угбай?" — деп, оон шала кайгап айтырдым. "Бичи-ле аштавайн баар болзумза, богу эңдерлип каар, күш четтирбейн баар ирги бе дээш ыңдыг кижилер-дир мен. Эмчилээр дээрге, эм садар акша чок. Шалыңыс он айдан бээр үнмейн тур. Көрүңер даан, чамдык чурттакчылар богун ам мырыңай трансформатор турар ужурулуг тууубу биле кылган ээн оран-саваже төп эгелээн. Бок төгөр чер ол эвес ышкажыл. Контейнер чедеринден чалгаараар, кончуг-ла чуттут улус-тур ийин. Оларның аңаа төп каан богун айда 2-3-даа катап албан-

жылары бооп турары оон-на илден. Ол хирезинде өскелерге үлегер, көрүнчүк болур байтыгай, хамыктың чуду болурга оларга канчап ыянчыг эвезил?"

Чоокта чаа таныырым аштакчы угбайны көөрүмге, өөнүң ээзи-биле кады бок аштап турлар. Эскет чоктап, ам-на оларның-биле чугаалажып эгеледим. Баштай үстүндө чугаалааным үргүлчү эскерген чүүлдеримни оларга чугааладым. Угбай ону дыңнааш: "Ол-даа харын чүгээр-дир, дунмакыжым. Подъездилер иштин айда бир катап аштаар хүлээлгелиг кижилер мен. Бо ийи бажыңда 7 подъездини барык хүннүң чыгыгы аштаар-дыр мен. Подъездилер иштин бокталдырып чүдөдиринден аңгыда, чамдык чурттакчылар квартираларының иштинин богун,

дажып кээр-дир мен. Ынчанмазын дээш квартираларны чаңгыстап соктап, кезип тургаш, чеже-даа чугаалаан мен. Хоржак болганнар. Та канчаар чүве ыйнаан" — дээш арга чадаарда каттырды.

Угбайның өөнүң эр ээзи кышкы, берге үеде кады чурттаан эжин кээргээш, ажылдап турганы бүдүрүлгезинден үнүп алгаш, оозунга дузалажып, бо ийи бажың чанының богун аштажып туруп берген. Ынчалза-даа бүдүн өг-бүлеге чаңгыс кижиниң шалыңы-биле чурттаары бо үеде берге. Аштакчы угбай айда 1500 рубль алып. Ол чүгле бутка кедер эжеш идик өртөө ышкажыл. Хүнзедир ыңча хөй бок аштап, аар ажыл кылып турда, шалыңы ол хире чегенчиг боорга, бергеле-дир. Оозун арта эрткен чылдың 10, 11, 12 айларда бербээн болган. Ук өг-бүле ол үш айлар иштинде өске кижилерден чегдинип, төрөл-дөргүлүндөн бичи деткимче ап, чурттап келгеннер. Акшазы чок болганы-биле делегейде кижилер бүрүзүнүн байырлааны Чаа чылды безин орта уткувааннар.

Угбайның ажылдап турары "Наш дом" МУБ-тун директору Тамара Доржуевна Дамдын ажылчыннарының амыдыралы, акша-шалыңы дээш сүржүп чоруп-ла турар. Ол хирезинде түңнел шоолуг эвес. Хоорайның арыг-шеверин туруп турар ажылчыннарының шалыңының өйшаанда үнери Кызылдың хоорай чагыргазыңдан-на кончуг хамааржыр. Кызылдың хоорай чагыргазының даргазы Д.К. Донгак "Наш дом" МУБ-тун

база салдарлыг. Удуртукчу кандыг болдур, хоорай база оон чурттакчылары ыңдыг болур. Ажылчыннар 3 ай иштинде шалың албайн турда, хоорай чагыргазының даргазы кандыг-бир аргазын бодап, бир дугаарында, ажылчыннарының хоойлу езугаар ажылдап алган шалыңын бээр ужурулуг эвес чүве бе?

Угбайның чугаазы-биле алырга, "Наш дом" МУБ-тун удуртулганы үстүндө адаттыңан Красноармейская, 98, Тыва эки турачылар, 26 бажыңның чурттакчыларының арыг-силиг чоруу дээш анаа олурбаан болду. Аштакчы угбай боду, даргазы Тамара Доржуевна олар ук бажыңнарда үргүлчү кээп, оларның чурттакчылары-биле хуралдап, арыг-шевер дугайын чугаалажып шаг болганнар. Подъездилер сонгаларыңга, бажыңнар девискээринге бок төгөр чоруктарны болдурбас, ыңдыг кижилерни тыварын ораддажы бээр-ге, ол ийи бажыңның чурттакчылары бот-боттары алгыжып, кыржып туруп бээр болган. Ыңдыг чоруктарны болдурбас дээш чурттакчыларның иштинден кижилерни сонгуп тургаш, тускай комиссия-даа тургузуп каарга, ажылдавас, бажың чоогу бокталдырар чорук соксавайн турар.

Аштакчы угбай хайгаарап турарга, чамдык ада-иелер квартираларының богун бичи уругларыңга төктүрер болган. Олары контейнерже бар чыда, боктарың орук ара оскунуп, төп, чашканнап кааптар болган. Бичи уругларга төгүлгөн бокту катап чыгырар эвес, угбай боду аштап турган. Бо бүгүнү эскет чоктап чугаалажып билип алгаш, ол дугайын солунга чүүл бижкийин дээримге, угбай чүгле оон адын ынаар кирибизин диледи. Ажылчыннарының чүвениң шынын чугаалаарын коргары база-ла бистиң удуртулгаларыңыстың канчаар ажылдап турарың көргүзүп турар. "Шынын чугаалаан кижиге тенек кижилер өштүг, шывык туткан кижиге ыт өштүг" деп өгбелеривистен дамчып келген үлегер чугаа безин бар болгай.

Ынчангаш бо чүүлде эскертинген шүгүмчүлелдер колдуунда бо чүүлдүң авторунуң чаңгыс эвес чылда эскериглери-дир. Оон дилээ-биле ат-сывын адавааным аштакчы угбай база үстүндө адаттыңан четпестерни аңаа кым-даа кээрге, бадыткаарын боду-ла азады. Бадыткаар чүү боор, карака көстүп турган чүүлдерни ол чоок-кавының чурттакчылары боттары-ла чугаалай бээрлер-дир ийин.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Чурттакчыларның ара бок төгөр чери.

биле трактор чагыдып, чүдүрүп төгөр-дир бис" — деп, аарыг угбай пат боорда чугаалады.

Черле ыңчаш ол Красноармейская, 98 болгаш Тыва эки турачылар, 26 бажыңнарның чурттакчыларының чуттуу идик-хеп хээр моль деп ховаганнар-биле дыка дөмей. Олар чуургаларын үт, чарык бүрүзүнче төгөр ийик чоп. Үстүндө адаттыңан ийи бажыңның чурттакчыларының контейнерлерге чедирбейн, "ара салган чуургаларыңдан" яңзы-бүрү аарыглар-даа тыптып болур.

Аарый берген аштакчы угбай каш хонук ажылдавады. Оон орнунга өөнүң ээзи эр кижилер бок аштап турду. Күш четтирбес бокка черле алыспас дээннер хире. Бөдүүн ажылчын кижилер оларның арыг-шевер чоруу дээш ол хире кызып турда, чурттакчыларның чегенчин кайгадым. Олар чоокта чаа көдээден-даа көжүп келбээннер. Барып-барып төп черден квартира алганын бодаарга, үе-дүлтүң хоорай-

Подъезд иштинде оваа бок.

туалетке ажыглаан саазыңнарың целлофан хаптарга суккулааш, дашкаар безин үндүрбейн, подъездилер сонгаларыңга оваалап каарлар-дыр. Чүгле ол бокту безин ийи-үш шак үндүрүп, контейнерже

ажылчыннарының 3 ай иштинде акша-шалың албайн турарың билер ирги бе?

Хоорай чурттакчыларының культурулуг амыдыралыңга, оларның арыг-силиг чорууңга удуртукчу даргаларың ажылы

АВТООРУКТАР — бөгүн болгаш даарта

Арадан жамде чаа кылдырган көвүрүт.

Эрткен 2003 чылда республиканың девискээринге "Автомобиль магистралы М-54 "Енисей" эргелели" күрүнениң федералдыг орук албан чери тургустунган. Оон бээр таптыг-ла бир чыл эрткен. Федералдыг автоорук эргелелин Тывага тургузар дээш ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак федералдыг орук албанының удуртулгазы-биле сөөлгү чылдарда улуг ажылды чорудуп келген. Ол талазы-биле Күрүне Думазында депутатывыс Ч.Ч.Д. Ондар, Федерация Чөвүлелинде сенаторларывыс Л.Нарусова, С.Пугачев олар улуг дузаны чедиргеннер. Федералдыг автоорук эргелелин Тывага тургузарын шуут-ла амыдырал негеп келген. Саян оруу — бистиң кол судалывыс, дамырывыс, ооң ажаалдазын харыылап турар күштүг техникалыг, төлчүттүнген баазалыг орук-септелге-тудуг эргелелдери республиканың өнчүзү болуп турар.

Федералдыг автоорук М-54 "Енисейниң" Тывага хамааржып турган Усинск участогун Красноярскиниң "Байкал" федералдыг автоорук эргелели бодунга алыр талазы-биле айтырыгны шагда-ла федералдыг төлке тургузул турган. Бир чыл бурунгаар бо айтырыг Тываның талазынга турар кылдыр үзе

шиитпирлеттинген. Минусинскиниң демир-орук станциязындан азы 446 километрден Эрзинниң Цагаан-Тологой күрүне кызыгаарынга чедир 622 км автоорук Тыва Республиканың өнчүзү кылдыр шиитпирлеттинген.

2003 чылдың январь 1-ден эгелээш "Автомобиль магистралы М-54 "Енисей" эргелели" федералдыг орук албанының начальнигинге мооң мурнунда "Тыва автоорук" эргелелиниң начальнигинге ажылдап турган хоочун орук ажылдакчызы, республикада билдингир удуртукчуларның бирээзи Салчак-оол Саянович Санаа ажылдап эгелээн. Чаа тургустунган федералдыг орук албанының бир чыл болганынга таварыштыр Салчак-оол Саянович журналистер-биле парлалга конференциязын эрттирген. Ооң кыска долчулалын салдырган айтырыгларга хамаарыштыр харыыларны мооң адаанда киридим.

"М-54 «Енисей» федералдыг автоорук эргелелиниң начальниги С.С. Санаа.

— Кол сорулга чедип алдынган деп чугаалап болур. Федералдыг автоорук Красноярск — Күрүне кызыгаарында чедир Тываның девискээринде турар участогу бир чыл бурунгаар республикага мөңгези-биле быжыглап каан. Ынчангаш федералдыг деңнелдиг орук эргелели — М-54 "Енисей" автоорук эргелели федералдыг күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези тургустунган.

Шуут-ла куруг черге чаа автоорук эргелелин тургузары ындыг-ла белең эвес болду. Биске мооң мурнунда турган шупту өнчү "Тыва автоорук" эргелелинче шилчип чоруй барган. Бистер колдуунда ажык дээр адаанга артык бис. Бир дугаарында, автоорук эргелелиниң ажылдаар албан черинге, мебель фабриказының администрациязының бажынының ийги кадын тур када арендага алгаш, септеп алдывыс. Ийи дугаарында, ажылдакчыларның ажылдаарына таарымчалыг байдалды тургузул эгеледим. Чаа мебельдер, компьютер-биле кабинеттерни ажылдап тургаш-ла чет-челеп алдывыс. Ажылдаарывыска таарымчалыг байдал хары угда тургустуна берген деп чугаалап шыдапас мен, мында тургустунуп алган байдалывыс ам-даа чогуур негелдеге четпес.

Таарымча чок байдал турза-даа, удуртулга аппараты бодунун ажылын кошкатпаан. Чаа автоорук эргелелиниң тургустунганы-биле республикага 50 ажылчын олуттар немешкен, аңаа республика бюджетинден чаңгыс-даа рубль кирбейн турар. Мээң-биле кады бо эргелелде арга-дуржулгалыг хоочун кадрлар келген, оларның кырынга аныяктар немешкен. Чаа бүдү-

рүлге тургустунуп, ооң аппаратында чаа кижилер немешкен дээрден башка, ажылывыстың кол угланышкыны олла хевээр арткан.

Бо талазы-биле тодаргай-биле доктаап көрейн. Мооң мурнунда турган орук-септелге-тудуг эргелелдери федералдыг орук албаны деп статусту алган. Оларның кол сорулгазы — федералдыг автоорукту ажаап тудары болгаш септээри болур. Мен борта мындыг

чүүлду онзаалап демдегеп каайн. Олар бистиң-биле керээлиг ажылдап турар, дорт биске чагыртпас, бот-тускайлаң ажылды болуп ажылдап турарлар. Олар чүгле федералдыг автоорукту ажаап тудар эвес, "Тыва автоорук" эргелелиниң шугуму-биле республиканың иштиги автооруктарын септеп, ажаап тударына керээлиг хөй ажылдар көрдүнген болуп турар. Моон алгаш көөрге, кожууннарда турар федералдыг орук албаны федералдыг-даа, республиканың иштиги автооруктарын септээр, ажаап тудар апаар.

Федералдыг орук албанын удуртуп эгелээш, ооң материал-техниктиг баазанын быжыглаар талазы-биле улуг кичээнге ийи угландырып эгеледим. Чүгле эрткен чылын 13,5 млн. рубль-биле чаа техниканы садып алдывыс, ооң иштинде бир улуг болгаш ортумак автогрейдерлер, экскаватор, автооруктуң оюлган черлерин септээр машина. Ол техниканы автооруктуң эң берге участокунда ажылдап турар Танзыбейниң, Самагалдайның орук-септелге-тудуг эргелелдеринге, Туранның орук-септелге бүдүрүлгези №364 федералдыг каттышкан бүдүрүлгеге бердивис.

Тургустунганывыстан бээр бир чылдың түңнелин чугаалап оргаш, кылган ажылывыска кысказы-биле доктаап көрейн. Эрткен чылдың бюджетинге 149,6 млн. рубльдиң ажылы көрдүнген турган. Ону долузу-биле шингээдиң алдывыс, Минусинскиден Моолдун күрүне кызыгаарына чедир 622 км автоорукту ажаап, тудуп, септеп келдивис. Автоорукка озал-ондак болдурбас дээш ону ажаап тудары кончуг нарын ажыл. Ылаң-

гыя Саян оруу кадыр-берт, тайга кыры, эң хөй шимчээшкенин болгаш доктаамал хайгааралды негээр. Ооң-биле чергелештир эрткен чүс чылдың 90 чылдарда экономиктиг кризистин үезинде акша-төгериктиң чедишпейн турганындан бо оруктуң чамдык участокунда кончуг нарын байдал тургустунуп келген. Ылаңгыя "Солнечный" арттың оруктарын болгаш чамдык көвүрүглери дарый чаартып септээри негеттинип турар. Олче бүгү күштү угландыра апаар бис.

Кылган ажылывыстың түңнелин чамдык сан-чурагайлар-биле көргүзүргө мындыг: чүгле федералдыг автоорукту ажаап тударына 49,9 млн. рубль, ооң капитал септелгезинге — 4,07 млн. рубль, чылдың түр септелгезинге — 16,0 млн. рубль, көвүрүглөр септелгезинге — 4,6 млн. рубль, ону ажаап тударына — 5,1 млн. рубльди үндүрдүвүс. Моон алгаш көөрге, федералдыг автоорукту ажаап тударына хөй чарыгдал үнүп турары илдең. Автоорук бедик тайга-сыннар кыры-биле чоруткан болгаш кыш, чай дивейн, доктаамал аштап-арыглар ужура таваржып турар.

Эрткен чылын бистиң көвүрүг тудугжулары биле Абакан-ның "Дороги Сибири" кызыгаарлатынган харысалгалыг эштежилгениң киржилгези-биле Арадан, Березовый, Лиственный хемнерде көвүрүглериң капитал септелгезин кылып доостувус. Ол көвүрүглериң машина аргыжар шөлүнүң калбаан ийи катап улгаттырган. Көвүрүгү септеп тургаш, машиналарның аргыжылгазын үзүктелдирбээң. Бир эвес Саян оруунга чаңгыс хүн автомашина-ның аргыжылгазын тургузултар болза, ол Тываның экономика-зынга салдарлыг болу бээрин уттуп болбас. Ынчангаш кайы-даа көвүрүгү септеп тургаш, ол талазы-биле онза кичээнге ийи угландырган. Автооруктуң эң берге участокунда 15,8 км автооруктуң капитал септелгезин кылып доостувус. Саян оруунда эң берге участоку "Солнечный" арттың автооруктары хамааржыр. Эрткен чылын ол арттың Усинск көвүрүгүң участокунда 9 км автооруктуң капитал септел-

гезин бедик шынарлыг кылганывысты ону хүлээп ап турган күрүне комиссиязы демдеглээн. Бо чылдың планында "Солнечный" арттың автооруктарына ам-даа хөй ажылды кылыры көрдүнген.

Бо чылдың бюджетинде (амдызында тодаргай эвес-даа болза) эрткен чылдындан көөрдө, колдуунда ийи катап хөй акша көрдүнген азы 262,7 млн. рубль, ооң иштинде Тыва Республиканың девискээринге — 162,4 млн. рубль, Красноярск крайның девискээринге — 100,0 млн. рубльдиң ажылдары кылдынар. Ынчап кээрге кылыр ажыл ийи катап көвүдээри билдингир. Бо чылдың планында 33 км автооруктуң капитал септелгезин чорудар. Эң улуг ажыл Буйба арттың кырында тургустунуп турар. Бо артка доктаамал хар көшкөзи бадар болгаш кыштын кончуг берге үезинде аргыжылга оруу үстүп турган таварылгалар турган. Бо чылын хар көшкөзүңге удур кылып турган галереяны 110 метрге уздыр бис. Ооң-биле хар көшкөзүң айтыры буруну-биле үзе шиитпирлеттинер.

Федералдыг автооруктуң

керээни чарган. Ажылды кылып эгелээр бүдүрүлгени тыпкаш, дугуржулганы чарган. Бо чылдың февраль айдан эгелээш ажылдап эгелей бээр.

РФ-тиң Транспорт яамызының күрүнениң орук ажыл-агый албаны бистиң мурнууска орук-септелге-тудуг эргелелдерин каттыштырап сорулганы салып турар. Амгы турар 7 орук-септелге-тудуг эргелелдеринден 3 федералдыг автоорук албанын тургузарын көрүп турар. "Магистраль" күрүне бүдүрүлгези биле Танзыбейниң орук-септелге-тудуг эргелелин, Туранның биле Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелелдерин болгаш Балгазының, Самагалдайның, Эрзинниң орук-септелге-тудуг эргелелдерин каттыштырап. Кайы бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазаны быжыг-дыр, ол кол бүдүрүлгө болур. Ол айтырыгны ам-даа чедир шиитпирлээри арткан.

Федералдыг автоорук "М-54 "Енисей" эргелели тургустунгандан бээр бир чыл болган-даа болза, ооң ажыл-ижинде чаартылгалар көстүп келгени илдең. Ооң тодаргай чижээ, тургустунга-ла бир чыл болганда 13,5

Саянның кышкы оруунда.

чамдык участокуна 71 км автооруктуң түр септелгезин чорудар. Чамдык автооруктарга капитал септелге чорудары-биле төлевилел-инжилел ажылдарын чорудары база көрдүнген. Шуурмак арттың эң берге участокуна капитал септелгени бо чылын эгелээр бис. Ол сорулга-биле Шуурмак суурга орук-сортировка комплекзин болгаш асфальт-бетон заводун ажылгалга киирери көрдүнген. Бо бүдүрүлгелери тургузарының бүгү херек документилери ажылдап кылдырган, сай-даш алыр карьерни Тес-Хем кожуунуң чагыргазы-биле дугурушкаш,

млн. рубль-биле чаа техниканы садып алганы болур. Ону чүгле федералдыг автоорукка ажылаар эвес, республиканың иштиги оруктарына база ажылаар апаар. Экономиктиг кризистин берге чылдарында республиканың орукчулары Тываның чурттакчыларының сеткилин хомудатпаанын билир бис. Ам республикада ийи автоорук эргелелиниң тургустунганы-биле федералдыг-даа, республика иштинин автооруктарына чаартылгалар улам калбарар дээрзи билдингир.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

ЫРЫ-БИЛЕ ЧҮГЛЕНГЕН : СУУРУМ ЧОНУНУҢ МУРНУНДАН

Барыин-Хемчик — республиканың эң хөй чурттакчылыг кожуннарының бирээзи. Ооң чурттакчыларының культурулуг амыдыралы болгаш ажыктыг дыштанылгасын кожунунуң культура килдизи харылап турары билдингир. Килдис салдыг сорулгасын багай эвес күүседип келген. Ооң кол чылдагааны дуржулгалыг удурткучу, хоочун культура ажылдакчызы Анатолий Салчакович Конгарда деп чугаалаза частырыг болбас боор. Культура шугумунда Анатолий Салчакович барык 40 чыл ажылдап турар. Бо үнүп келген Мечи чылында ол 60 харлаан юбилейин демдеглээр. Аныянда-ла ажылдап эгелээн кожунунга ол шынчы болуп арткан. Хоочун удурткучу бо чылдарның дургузунда найысылал Кызылче янзы-бүрү улуг культура коллективтери чеже катап чалаваан дээр. Ынчалза-даа амыдыралының аайы-биле ол Барыин-Хемчиктен черле үнмээн. Өскөн-төрээн Бай-Тайгазы-биле кожа чер анаа эргим болгаш чоок апарган. Ынчалза-даа төрээн сууру Бай-Талын, Бай-Тайгазын ол ыры-хөгжүмүнге ыдыктап, алгап-йөрээп чоруур.

Чоокта чаа бистиң корреспондентивис А.С.Конгар-биле ужурашкаш, 2003 чылды удуртуп турары улуг коллектив кандыг түннелдерлиг эрттиргенин база чаа чылда сорулгаларын сонургап чугаалашкан.

— Анатолий Салчакович, кожунда культура одагларының байдалын база оларның ажылының дугайында чугаалап берип көрүнерем.

Барыин-Хемчик кожун тос суурлуг. Оларның шуптузунда клубтар, культура бажыннары бар. Библиотекалар-биле кады чээрби ажыг культура албан черлери багай эвес ажылдап турар. Эрткен чылдар-биле денней алырга, 2003 чылда байдалывыс эки болду. Ооң бир кол чылдагааны кожун чагыргазы, оң даргазы А.М.Маркс-оолдун культура амыдыралынче, культура одагларының ажыл-ижинче улуг кичээнгейни салып, дуза-деткимчени көргүзүп турарында деп чугаалаксаар-дыр мен. Акш-төгери-биле хандырылганы черле саадатпайн келди. Чугула херек таварылгаларда харындаа артыр-даа берип турду. Ынчангаш культура ажылдакчылары хей-аът кирип, ажылының шынарын экижидип, чоннун культурулуг амыдыралын, дыштанылгасын чогумчалыг болдулар дээш хемчеглерни ап келген.

Декабрьда Барлык суурда Культура бажынын байырлыг байдалга ажыткаш, ажылгалче кирип, чоннун хостуг шагын чөп ажыглаар ажылды эгелей берген бис. Тыва Республиканың Чазаа ону ажылгалга кириринге чугула херек 2 млн. 300 муң рублди аңгылап берип дузалаанын канчап айтпас боор. ТР-ниң Культура болгаш национал херектер талазы-биле яамызы 350 чаа креслону, сценаның улуг көжегезин, аар өртектиг үн аппаратуразын берген. Байырлыг ажыдышыкынга сайыдывыс Эрес Александрович боду кээп киришти. Өске клубтарга дең

нээрге, чайынналып турар чараш бажында барлыкчылар дыштанып, ойнап-хөгөп турлар.

— Ол кончуг эки-дир. Өске суурларда байдал база ындыг бе?

— Берге айтырыгыларывыс бар, ынчалза-даа клуб ажылдавайн турар суур чок деп демин чаа айыттым. 2004 чылда Аксы-Барлыктың болгаш Эрги-Барлыктың көдээ культура бажынарынга капитал септелге кылыры көрдүнгөн. Бо дээрге 30 ажыг чыл септеттимээн бажынардыр. Ажылдакчыларының кызымаккайы-биле мынча чылдарның дургузунда бөдүүн септелгени кылып, ажылын үспейн келгени ол-дур. Боттарының кирип алганы орулга-биле, бистерден кандыг-даа акша-төгери негевейн, херек чүүлдерни садып алгаш, септелгезин кылып ап, ажылдап турар ажылдакчыларывыска чоргаарланмас аргам чок. Эрги-Барлык көдээ Культура бажынының коллективи бо талазы-биле өскелерге эки үлегер-чижээн көргүзүп келгени бо. Мартаң-оол Серинович Саая директорлаан бо коллектив дузалал ажыл-агыйын тудуп, тараа-быдааны тарып, эки орулганы кирип ап өөренген. Бедик дүжүттү алгаш, ону садып-сайгарып, чамдызын бисте эккеп кагды. Дузалажыр бис. Мындыг чүгле бодунуң ат-алдары дээш эвес, а чаңгыс чер-чурттугларының амыдыралы уткалыг, солун болзун дээш кызып чоруур ажылдакчыларывыс бары өөрүнчүг.

Сандаргай клуб бисте, шынап-ла, чок Дөң-Терезинге байдалывыс багай турду. Ам ында суму чагыргазының даргазының ачызында спорт залы турган бажынны клуб кылдыр эде

кылган, ам ол харын культура-спорт комплекзи апарган дер болур. Ишти-даштын дыка эки кылдыр кылып алганнар.

Бижиктиг-Хаяның клувунун эргелекчизи Аяна Чодураевна хамык ажылын кылгаш, республика конкурзунга киришкеш, эки түннелдиг болду. Тодаргай чедишкени ам дыңналы бээр боор.

— Барыин-хемчикчилерниң кичээнгей, сонургалын хаара тудуп турар ажылдыг коллективтер бар-ла боор аа?

— Рынок экономиказының үезинде кирип алган орулгазы-биле ажыл-агыйын чогудар болганда, коллективтерниң кыспас аргазы чок. Көдээ культура одаглары планын 70-80 хуу күүседип турза-даа, кожун төвүнде Олег Намдараа аттыг Культура ордузунун кирип турар орулгазының ачызында кожун планын күүседип турар, мындыг. Бо адаан коллективим езу-чаңчылдар залын дыка эки ажылгап турар. 500 олуттуг залын база.

Республика чергелиг конкурстарга, мөөрейлерге доктаамал киржип, эки түннелдерлиг болуп келген бо коллектив моон соңгаар-даа бистиң кожунун адын төлөтпий-биле тудар дээрзинге бүзүрел улуг.

— Чедишкениң ажылдык кол үндезин чүде деп бодаар-дыр силер?

— Ажылынга сеткилинден бердинген кадрлар деп бодаар мен. Тускай мергежил чок-даа болза, чонунуң чүпү сонургаарын билер, оларның негелдезин күүседип шыдаар кижилер барда, ажылдаарга-даа хей-аъттыг болур чүве. Ындыгыларны үстүнде ададым.

— А силерниң бодунарны мынча чылдар дургузунда чүү күш кирип, ажылчыларга сонургалыңарны бедидип чоруурул?

— Ыры-хөгжүм. Чоокта чаа Бай-Тайга кожунга ыры конкурзунга киришкеш, Гран-при шанналды алдым. Ол база менээ ам-даа хөй чылда ажылдаар чалгынын берген дээрзин чажыр-бас мен.

— Силерниң ырларыңар саны черле оранчок барган боор аа?

— Юбилейлиг чылым келген боорга, чоокта чаа ол айтырыгыны бодум сонургап, сайгартынып ордум. 90 ажыг ырлыг кижидир мен. Ону ном кылдыр парладып алза көрөм. “Шын” солун база мээң ийи-чаңгыс ноталарымны парлаан чүве, өөрүп четтирдим.

— Юбилейлиг чылда бодал, күзелдеринер боттаныр болзун, Анатолий Салчакович.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ чугаалашкан.

Бо хүннерде Улуг-Хем кожунунуң хоочун тоолчузу Шойдак-оол Хапылакович Ховалыг 75 харлаар. Бодунуң күш-ажылчы базымын Тывага тургустунган баштайгы коллективтиг ажылдык бир хевири МЧАЭ-ден эгелээн. 1949-1952 чылдарда Калининградка шериг херээн эрттирген. Орус дылды ынчан өөренип алганын чоргаарал-биле чугаалаар. Эге школа дооскан хирезинде шеригниң политиктиг болгаш дайынчы өөредилгезинге тергийн турган.

1956 чылда Кызылдың механизация училищезинче өөренип киргеш, ону чүгле беш демдектерлиг дооскан. Чаа-Хөлдүн Шаңчыга бир гектардан-на алдан центнер дүжүттү өстүрүп, ажаап ап чораннарның бирээзи. Шаңчының Совет Эвилелинге безин ады-сураа үнүп турган кайгамчык үелери ол. Ынчан Ш.Ховалыгыны СЭКП Тыва обкомунун пленум кежигүнүнге чедир депшиткен.

1962 чылда Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институтунга ажыттынган совхозтарга кадрлар белеткээр курсту дооскан. Ооң соонда “Найырал” совхозка хову ажылдарын удуртуп, салбыр эргелекчилеп чораан. Удуртур ажылдарга оң талантызын эскерип көргеш, ону “УТКА 25 чылы” совхозка профэвилел даргазынга сонгаан. Аңаа 1989 чылга чедир ажылдаш, пенсияже үнгөн.

Оон күш-ажыл стажы — 42 чыл. Пенсияже үнгеш, анаа олурбаан. Аргалыкты дагны бир кылдыр кезип, аң-мең, мал-маган хорадып турган 26 бөрүнү узуткаан. Чайын картошка, ногаазын өстүрүп, чинге-тараанын тарып, хооруп, соктап чип орап бо ирейниң үлегерин эдерген кижилер ам Арыг-Үзүү суурда эвээш эвес.

2002 чылдын февраль 10-да Кызылга бүгү Тываның тоолчулары мөөрейлешкен. Аңаа Монгуш Кенин-Лопсан баштаан жюри кежигүннери чогаалчылар, эртемденнер Ш.Ховалыгыны

тиилекчи деп үнелээш, бирги чергениң дипломун болгаш “Шылгараңгай тоолчу” деп атты тывыскаан.

Сурагылыг тоолчуну япон тоолчу Ямосита Мунэхиса 1997 чылда кинога тырттыргаш, япон чонга сонургатканын Токио хоорайдан 1998 чылда чагаа-биле дыңнаткан. 2000 чылда америк дыл эртемдени Дэвид Гаррисон оон солун тоолун видеога бижиткеш, тоолду англи дылче очулдургаш, бүгү Америкага телевидение дамчыштыр көргүскен. Тоолчу тыва идик-хептиг тоолдап олурар. А тоолдун утказын адаанда бижип, чүү дээнин тайылбырлап турар болган. Америк чон ону аажок сонургаанын 2003 чылда Дэвид тоолчуга аалдап чорааш, хөөрөп берген. Бо удаада ол оон алды тоолун бижидип алгаш чанган. Д.Гаррисон черле солун кижиге болду. Ол “Тыва-англи сөстүк” деп номун автору.

Бо чылын тоолчуга ырак чурттардан келген аалчылар хөй болган. Америк инженер Джойл Ардон, Австралиядан скрипач кыс Кэт Винсент, Франциядан чогаалчы, аян-чорукчу, тоолдомак чыкчызы Джил Силберстайн, Мурнуу Керейниң Сеул хоорайда чурт музейиниң эртем ажылдакчылары, дыл эртемденери Ваниа Лэ, Ким Джон олар тыва чонну, тыва тоолчуну сонургап, кинога тырттырганнар.

Даштыкыда чон, оон келген аалчылар — эртемденнер тыва аас чогаалды ол хире сонургап турда, бистерниң арай-ла чегенчивис аттыг ийин. Алдарлыг ат-даа тыпсырын сагынмас, оларны ажыр көөр-дүр бис Улуг-Хем кожунунуң удуртулгасы, культура килдизи база ТР-ниң Культура болгаш национал херектер талазы-биле намызындан, сайыт Эрес Александрович Данзындан бо тоолчувуска хүндүлүг аттан тыпсып көөрүн суурму чонунуң мурнундан дилээр кижидир мен.

Октябрь ТУҢ-ООЛ. Арыг-Үзүү суур.

ХИЛИС БАРБААН

Аянгаты школазынга 60-70 чылдарда кады башкылап ажылдап чорааным тускай ортумак эртеминиг, улус өөредилгезинин тергийн 73 харлыг хоочун башкывыс Сериң-оол Дамбаевич Ондар-биле силерни таныштырар күзелдиг мен.

Кызылдың школазын 1947 чылда доозуптарга, ону өске өөрлери-биле кады бир ай хуусаалыг башкылар белеткээр курсче өөредип чоруткан. А 1948 чылда Барыин-Хемчик кожунче башкылап ажылдаар кылдыр чоруткан. Ынчалдыр эң баштай Аксы-Барлык школазынга ол 1951 чылга чедир башкылаан. Шекпээр, Дөң-Терезин эге школаларынга өөредилге эргелекчилеп ажылдап турган чылдарында база башкы өөреникчилерге быжыг билигни бээр сорулгасын ак сеткилди-биле күүседип келген.

1958-1959 өөредилге чылында Аянгаты школазынга келген болгаш ол школага дыштанылгаче үнүжүге чедир ажылдаан. Сериң-оол Дамбаевич өөреникчилери-биле турисчи аян-чоруктарны доктаамал кылып, бойдустун дириг амытаннарының амыдырал байдалын шагның дөрт эргилдезинге хамаарыштыр хайгаараарынга кончуг ынак болгаш сонургалдыг. Чеже солун ужураалдарга олар душпаан дээр. Башкының

өөреникчилери ол солун аян-чоруктарын ам-даа сактып, боттары база бойдуска ханы ынак кижилер болуп артканы чугаажок. С.Д. Ондар хөй чылдарда ажылдап-чурттап келген сууру Аянгатының тургустунган төөгүзүнүң, оон баштайгы үнде-риликтеринин, ажыл-ишчилеринин дугайында материалдарны чыып, дептержигеш кылдыр парлаткан болза деп күзөп чоруур.

Хоочун башкывыстын өөнүң ишти Тамара Кылын-ооловна Ондар (ол ам бистиң аравыста чок) хөй чылдарда школаларга башкылап ажылдаан. Уругларының энерелдиг авазы, сумелекчизи болгаш идегели болуп чораан. Бо башкыларның улуг уруу — дээди эртеминиг башкы, школа директору, РФ-тин улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы. Ортун уруу — банк ажылдакчызы. Хеймери Шораана Сериң-ооловна — Аянгаты ортумак школында библиотекарь.

Бо Мечи чылында С.Д. Ондар 73 харлаар. Ол чылдарның көвей кезин улус өөредилгезинге тураскаатканы ол. Оон ажылы хилис барбаан, “Күш-ажылдың хоочуну”, Ленинчи юбилей медалы-биле шаннаткан болгаш “Улус өөредилгезиниң тергийн” хүндүлүг аттын эдилекчизи.

Допар-оол ХОМУШКУ. Бижиктиг-Хая суур.

(Уланчызы. Эгези № 1, 2, 3, 4 "Шында").

Эртенги хүн хөл кыдында кускактажып алгаш удуп чыткан оол биле кысты көргөш, дыка элдепсинген. Оол уругну удуп чыткаш безин мөге холдары-биле так куужактап алган чыдар болган. Ындыг чараш чүвени көрүп көрбөөн хүн дээрден ынакшыл бурганы боду дүжүп кээп, чер кижизиниң овор-хевиринге дөмейлежип алганы ол чоор бе деп база бодаан. Ынакшааннарның уйгузун хоюспас дээш эртенги туман оларны хары кижичи караандан хумагалып шуглап алган. Ындыг-даа бол хүннүң чыраан херелдери туман өттүр Алдынның караанын кирбиктерин кичигелей берген. Черле эр кижичи болгаш чүрээ олуг чыткан Алдарны хензиг-даа бол, үнү өткүт куштар оттурупкан. Удуй берген холун хостаарындан оваарнып, ынаа кыстын чараш арнынче бодамчалыг көрүп чыткан. Дээр адаанга ордан эргим болгаш онзагай кыс черле туруп көрбөөн.

Хенертен ыракта айт киштээп сонда оларның айттары аңа сонуг-мурнуг харылааннар. Отту хонуп келген Алдын оларже айттын кара маңы-биле халдып орган кижиден Тумитуну танып каан. "Ол бисти канчап истеп каапканы ол?" — деп, Алдын шыгыгып боданган.

— Дээрги агый силерни дотораан ордуже келириңерни дыннатты. Күрүне чергелиг улуг дыннадыг болур — деп, Тумиту ол танывазы эр кижиче көрбөзүн ордандажып чугаалап турса-даа, ал-ла сагыжы ында чүрээниң хавы чарлы бер чазып, хүннээшкни деп балыгның аарышкызын чуртталгада бир дугаар билип чугааланып турган.

Алдынның кымга-даа хаалгазын ажыдып бербөөн чүрээниң дүлгүүрүн бо эр шыгжап чораан чүве ышкажыл. Бо кижиче ол чүдөн артык бердинген болгаш ынакшаан турган. Олар ийиниң карактарында сылдысталып турар ынакшылдың чалынындан чалданган чүве дег Тумиту караан дестиргеш, адының саарынче кымчылапкаш ыңай болган. Шыдажыр арга чок хүннээшкниң аарышкызы аңаа кажар сүме кадып: "Шупту улуска кадынның ыят чок чоруунуң дугайында чугаала. Олар ийини туткаш хаан кээрге кеземчеден онаадылтар, ол-ла. Хаан коргунчуг-ла болгай, оң кадайы-биле самыын-садар чорук кылганы дээш бо өске чер чурттугунуң бөрттүг бажын кезер" деп кулаанга сымранган. Ону бодап хыи ханып амырап чорда, оң бажынче соок суг кудупкан дег "Хаан Алдынны бир дугаарында шаажылаар болгай", деп бодап ону орталандырыпкан. Чок, ындыг болза, чок. Ам канчаарыл, оң күчүлүг ызыгууртан адазынга мындыг буржар ескерлишини кылганнарны ам канчаарыл?

Ашаанга өскерлири дег улуг болгаш аар бачыт херээжен кижиче турар бе? Бодалдары башта шокараңайнып турган. Чок, ол чүс катап шын эвес. Ийи хайыралыг ынакшааннарның буруузу эвес-ле болгай, оларның сөс-домаан безин айтырбайн аасдыл чок мал-маган ышкаш кысты садып апарган-дыр. Олар кым-даа мегелевээн, харын-даа боттарының кажан шагда берген ынакшылының даңгыраанга шынчы бооп арканнары ол-дур. Чеже-даа үе эртерге, олар ынакшылы күштүг болгаш дөмей-ле тыпчып алганнар. Хаан безин оларга чагырга эвес-тир. Алдынның ашактарының чөпшээрелин кым-даа айтырбаан болгаш кажанда-даа ол ашаанга шынчы болур мен деп даңгыраглаваанда. Ынак эвес хирезинде ол

шыдаар шаа-биле амыдырап чораан. Мага-бодун өске хөңгү чок кижиче берзе-даа, чанышсыныш чок чоргаар сагыш-сеткилин кымга-даа чагыртпайн келген. Тумиту ол бүгүнү сагыш-сеткил өрүмнөп кээр кээргел холушкан аарышкы-биле угаап билген.

— Ынаам, Алдын, сени көрүп пөкпес-тир мен. Хөлдүң көрүнчү дег чараш, чайынналып турар арынның сен, оң кулузунунга сээң карактарының кирбиктери дөмей-дир. Терең кирбиктериниң шыйы дээрде кылыткан караачыгайның чалгынының изи дег, а карактарының имистелген оду мени каяа-даа баарымга эдерип, карангы дээрден сылдыс болуп алгаш көрүп чорду. Эриннериниң ыт-кады чечээниң салбаа дег хоюун черле утпайн келдим. Чаагында борбак кара меңчигежинге эриннерим дег-зипкеш, тамы дүвүнче дүшкен дег, караам шийипкеш аңдарлып бадарымга, катап тыным овуучалаар сен. Ынаам, кады айттарывысты мунупкаш чоруптаалы, делгем ховунуң оглу-кызы бистерге ышкаш даш ордунуң-даа херээ чок, хөрөнгитен кижиниң эрге-чагыргазы-даа хамаанчок. Делегей делгем болгай, оң кайы-ла-бир булуңунга бис ийини сынырыптар чер черле тыптып келир, чоруптаалы. Хөй катап сээң адың адап, каяа-даа эртенги хүн хаяазын уткуп келдим. Кежээниң-не удуур мурнунда аман даартагы хүн сээң-биле ужураалды меңээ шаңнаар деп бодап мени камгалап турду. Үнген хүнче бо чинчилерни сунарымга, чинчи бүрүзү хендирге бектеткен хүннүң дамдылары дег чырып, дамды бүрүзү сени бар дийин, манап чоруур дийин дээш бирге хүнде безин баарым чылдып берип чорду, эжим. Ынакшылымның сен дээш буугуп, ыглап чораан сеткилимни хүннүң алдын дамдылары дег чинчи шыгжап алган, ыңча хөй үе эрткенде ам-на эезинге келгени ол-дур, ынакшылымның сөңүн хүлээп ап көр, Алдын.

Чараш чинчилерни мойнунче суп турар. Алдын кады турбас бис деп чүвени тода билип каан. Бажында ээргийштелип турган бодалдар оожургай берген. Хаан мындыг куду көрүшкүннү оларның биче буурай көшкүн чонунга черле өршээвес. Ол дээш чаадайын өөскүүрү көңгүс мыяда бо чүве-дир. Ынак кадайы дээш-даа эвес, а бижиттинмээн арын-нүүрнүң хоойлузу хажыттынганы дээш. Хаанның күжү хүннүң дал дүште турары дег бедик күчүлүг. Оң чүгле дайынчы мергежилге өөреткен шерии хостуг-чоргаар хову төлдерин чок кылдыр кырып-хыдып каап болур. Дайын дээрде ол хөй-хөйлөргө чуртунче, төрөөн аалынче чанып келбеси-дир, чүгле оларның дугайында сагындырар өске черниң калбак ховузунуң ужу-кыдында даш көжээлер-дир. Сактырга-ла, чеже-даа сөөгүн дайын шөлүңгө салган бол, чуртунуң дугайында сарыннал олар-биле кезээ мөңгө кады ышкаш хүн үнер чиге мурнуу чүкчө чүү-даа көрбөс даш карактары-биле хере көрүп алган турар. Оларның чуртунуң талазындан эртеннин-не хүн үнүп кээп, төрөөн черинден чоруткан эргим байыры чедирген ышкаш херели-биле соок даштын арнын суйбап эртер. Бир эвес ол Алдар-биле караан дуглап алгаш, кулаан кумнап алгаш дезиптер-даа болза, делегейиниң бир-ле чажыт булуңунга, аас-кежиктин кавайынга чер-чуртунда чону хылыш бизинде, согун октуң оруунда турда өпейледип алгаш чурттап шыдаарлар бе ыңчаш. Ындыг чуртталга болдунмас деп чүвени канчап Алдарга чугаалаарыл? Удур көргөн ынакшыл болгаш бүзүрөл долган карактарже көрүп алгаш, өскелерге сээң меген буян чедирип турарын

ХҮННҮҢ АЛДЫН ДАМДЫЛАРЫ

• Тоожу •

биле тура мегелээриниң дөмей-ле бергезин...

— Эргимим, он беш айның чаазында мени бистиң ынак черивиске манаар сен, чеде бээр мен. Дүн ортузу четкелекте ужуражы бээр бис, сарыым. Игилинин аялгасын эш кылгаш, ырың-биле сылдыстарны тааладыр ырлап орунда-ла чеде бээр мен, ынаам. Эртенги шалың дүшпээнде-ле, чаражым, чарлышкынның аржылың ап октапкаш, моон соңгаар кажанда-даа чарылбас кылдыр чеде бээр мен, мана, ынаам.

Алдын эргим эжинге хөйну чугаалаксаан, оң орунуга ол ыт чок хүнзүг бажын катап-катап чыттап алгаш, эргиминиң барааны читкөжеге үр-ле соонче көрүп турган. Девин чаа-ла халдып келген чалы кыс эвес, а карааның оду өжүп калган, улуг кажыдалга таварышкан дег херээжен кижичи ады-биле шивээ уунче калгыдып бар чораан.

Агый оң мурнунда-ла оглунуң тулчуушкунга өлүртүп каап болурун бодаар турган. Хаан өзүлүг дайынчы болгаш, өскелериниң артынга черле чаштыр хөңгү чок, тулчуушкунуң эң-не бачым черинде могай билбес хылыжы-биле кады. Амы-тынын кадагалаар дайынчылары, хаан чеже-даа назылаан бол, оң соондан черле четпейн баар турганнар. Ол дайын-чаа бургананың ынак төлү-ле турган боор оң, сүлдөзи бедик болгаш амы-тынының кызыл удазыны быжыг турган. А балыгларны чугаалааш-даа канчаар, чидиг бистиң эйт-кешке арттырып каан ойбундузунуң аарышкызын тура-соруктуң хөй-адының ачызында шыдажып эртип турган болгаш кым-даа хаанның суларап аарып чыдып турганын көрбөөн. Оң адазындан олчаан дөзөп алганы сырый, дүгдүнчөл кирбиктериниң адаандан өршээл билбес дырбактыгыны дег, шаңгыр карактары улусче соок көөрге, оң көрүжүн уултар кижичи ховар турган. Эеп келген үезинде кым-на оң чогуң ажыглап үймээн үндүрерин бодап турган ирги деп чугаалаттырмааны чажыт бодап көрүжүндөн илден турган. Ол адазының эр угааннын болгаш эрге-чагырга күзөөн изиг күзелин хөлүн эрттир эки билер-ле болгай. Хаанның бөгүңү эеп келгенин тиилелгениң чаңчыл болган демдээ туттарының кудуруктары дээрде киискип көргүспейн турган. Өөрүшкү-биле дайынчыларның бир үн-биле курайлааны-даа чок, арын бүрүзү хөлүгүр, соок. Дидиренчиг ыржымны чүлө айттарың даванының даажы үрөп турган. Биеэги дег бодунуң сүртенчиг көрүжү-биле хаан долгандыр турар бүгү-ле чүвени бо удаада хайгаараваан. Оң карааның оду кезээ мөңгөдө өжүп, чүрээ сокпастап, сооктан дашталы берген. Көк далайдан агы-каңгы чыды долган эгээртинмес ховуга чедир чаптылган эрге-чагырганың чүгөн-суглуун быжыг тудуп турган холу бөгүн салдынган, күш чок чыткан. Сөөлгү тулчуушкун оларга дыка аар-берге болган. Маадырлары чеже-даа ону аптара дег хөрөктери-биле дуглап, чаңнык ышкаш дүргөн чыдалары-биле камгалап турда-ла, дайынның хылыжы кортук өзү-биле оң чарнынче төндүр кире берген.

Биеэги аныяанда дег аваангыр-кашпагайы кайда боор, өзүлүг маадырның өлүгү дег ол сөөлгү хүнүн дайын шөлүңгө изиг тулчуушкунуң үезинде хүлээп алган. Ол дириг тургаш ыңчаар бодап, күзеп чораан-даа. Оң шимдинчек карактарлыг арны удаан кижичи ышкаш боорга, ордан улус дириг турда дег хевээр сестип турган.

Хаанның иези кажыдалдыг медээ дыңнааш, чүгле карааның чок шимген. Оң көңгүс дырышкак чок бедик хавааның иштинде кандыг бодалдар шыварайнып турганын улус билген турган болза? Оглу харааданчыгда бол, оң үези эрткен. Сөөлгү үеде олар ийиниң аразында чөрүлдээлер көвүдөөн болгаш аразы чайлаш чок ырап бар чытканын кайызы-даа билип турганнар. А кажан шагда оглу чалыы турар үеде аңаа эрге-чагырганы чаалажып берген, оң мурнунга турган моондактарны чайладып узуткаан кажар-оптуг угаанныг болгаш кээргел билбес соок сеткилдиг иези хааннаар дугайында аас-биле кылган чажыт дугуржулга турган болгай. Ийет, эгезинде чугаалашканы дег ол оглунуң адындан күрүнени башкарып, хөйну кылган. Ындыг-даа бол атпаңнаан эзир оглу өзүп келгеш, күчүтен күш апаар болгай. Ынчангаш иези оглунуң ол хире күштүг, кажар угаанныг, быжыг туруштуг болгаш кээргел чок сеткилдиг хаан апаргаш ону ажып кааптарын көңгүс манавайн турган. Кажан шагда адазының канчаар-даа аажок аңаа дузалаанын сактып, оглу ону шупту эвилел хуралдарынче кыйгырып, оң сөмезин дыңнаар турган. Ам хаан чок, оң күзелин күүседир оглу чок. Ындыг-даа бол оң оглунуң оглу Тумиту бар. Ол аңаа кымдан артык ынак. Демир дег соок сеткилиниң ханызында уян, чымчак сеткил барын кым-даа билбес турган. Агый угаанныг болгаш аңаа кажан-даа күрүне баштатпас дээрзин угаап билип турган. Ындыг-даа бол Тумитунуң артынга оң мурнундан ол күрүне херээң чоп чорудуп шыдавас деп. Оң назынының дургузунда чеже хааннар күрүне чагырып эртпээн дээр — оң аказы, акызы, ашаа, оглу. Дегерезиниң эки талазын болгаш четпес чүүлдерин ол көрүп билир турган болгаш бир эвес оларның орунуга турган болза, мынчаптар ийик мен деп бодаар турган. Ам-на оң холдары чештинген. Алдын аңаа кандыг-даа удурланкчы эвес-тир. Каш хонганда ол бодунуң хаан ашаа-биле бо чоннуң чаңчылын өзугаар базырыктын соок дажын шугланыптар. Аңаа болчуптар, оң чурттаар эргезин садып аар оглу-даа, хөрөнгитен шыдалдыг төрөл-дөргүлү-даа чок. Ынчангаш ол бодунуң хайыраатызын өлгөннер оранынче аян-чорукче эдерип үдээр. Чеже-даа хөйну көргөн-билген улуг назылыг боду амыдыралга ынак болгаш ону үнөлөп билир хирезинде, аныяк болгаш чуртталгазында чүнү-даа көрбөөн бойдуз дүрүмү-биле ам-даа чурттап, ажы-төл төрүп азыраар чалыы кадын Алдынның чурттаар эргезин агый бодан-майн казып каапкан. Ол чүгле Тумитуну бодап турган. Чүгле ол оң изиг күзелин боттандырар,

ол адазы дег доңгун каржы эвес кижичи. Оол оң чаңгыс эргим кижичи, бодунуң кырган-авазынга база чүдөн ынак болгаш адазынга бичизинден тура чаңчыкпаан, харын-даа көрдүртпейн келген кижичи болгай. Чаңгыс агый — өскүс оолдун төрөөн эргим кижичи. Бодалдарга алыскаш, ол мурнунда манагзынган турган күрүнениң ызыгууртанарын, хаанның шериниң баштынчыларын, чыылганнарны көңгүс уткан болган. Ол бодунуң көрүжү-биле чыылганнарны эргий көрүпкеш: "Мээң үем келгени ол-дур" деп таалал-биле бодап кааш, дынзыг үнү-биле дужаалды берип эгелээң. Чон хөөржүдүлгөге белеткенип кирипкен. Ыраккы алдын куйларда чурттап турар Кара-хамны хооп кээри-биле бир бөлүк айттаныпкан. Сурагжаан даш сиилбикчилерин күрүнениң ужу-кыдындан дүргөн-божуу кыйгырты берген. Мөге эрлер тайгаже тергелерлиг үнүп, чүс-чүс чылдарда өзүп келген хөну сынынгы дыттарны ужуруп эгелээң. Чылыгылар кончуг дээң чүгүрүктерни каастап белеткенип берген. Чалчалар чөмнүң дээжизин, хептин экизин өбгөлөр оранынче айттанып турар хаан-кадынга даарап, алдын-биле каастаан. Сонгу оранга өске-даа хаан-кадыннар-биле ужуражырда олар бодун төлөптиг көргүзөр ужурулуг болгай.

Тумиту аңгадап калган. Ол кырган-авазының сестеринге бүзүрөөн чүве дег кезек ыды чыткен турган. Ийет, оң шириин, доңгунун билир турган, ындыг-даа бол ол ындыг даш чүректиг турбаан болгай. Тумиту оң чылыг-чымчак сеткилдин база билир. Ам ону оглунуң оглу танывайн барган. Оңе оранче чоруткан ашаа биле кадайын кады орункусудар чаңчыл дугайында ол шал-бул билир турган. А ындыг коргунчуг салым чалыы кыс Алдынга онаажы бээр деп оң дүжүнде чок. Ол адазы чок болганынга кударап, кажыдап турган, ындыг-даа бол оң ынак кызын адазы дээш соок даш адаанга хөөржүдөр дээрзинге бүзүрөп шыдавайн, байгы-ла сеткили-биле удурланып турган. Кысты хөл кыдындан тып кыйгырты бергенинге чомудап, хараадаан. Ындыг харааш мага-ботту чевегте канчап шыгжадырыл? Оң орунуга Алдын бодунуң ынаа-биле дөзө бээри кай. Ам-даа ону камгалап аары орай эвес боор. Доп-дораан аңаа четкеш, айттың кара маңы-биле чер дээрниң тудушкаанче дестирип алгаш баар! Тумиту үне халып келгеш көөрге, долгандыр хөөржүдүлгөге белеткел эгелей берген, улустуң арыннары хөг чок, шириин-ширин апарган чоруп турганнар. Тумиту ырактан-на Алдынны көрүп кааш, орайтаандыр мен деп билип каан. Чалы кадынның чүгүрүк адының дынынган чедип алган шериглер дээрзин камгалаан дег, ону бүзүрөп алган бар чораан. Алдын чүнү-даа билбөөн хирезинде-ле карактары улгады берген бир-ле багай чүве болганын эндевейн чоруп орган. Тумиту оң кажар угаанныг кырган иези баш удур билгеш, таңнылдар дугайында айттышкын бергенин билип каан.

(Уланчылыг).

Саяна ӨНДҮР.

Суд чүгле хоойлуга чагыртыр

Тес-Хемге корум-чурумну камгалап, хоойлу-дүрүмнү быжыглап, баштайгы шүүгү даргалары чораан Александр Дарыгович Монгалби, Мунзук Дажыевич Мурзукай, Василий Чалчыкович Сарбаа бистин аравыста чок-даа болза, чон оларны каян-даа утпас. Оларның соонда Бархоо Миндириянович Төмүр судьялап кирген, а Оюн (Бартан) Долгар Ондаровна барык бүгү назынында ол ажылга бараан болуп, республика чергелиг судья атка четкен. Оон соонда Салбак Камаевна Чульдум шийткелчилээн.

Амгы судьяларывыс Кызыл-оол Ооржак база Өлчеймаа Дансюрон олар шүүгү бажынын чаартып, чогуур эт-септи салып, арыг-шеверни тудуп, шырак удуртукчулар бооп ажылдап турарлар. Олар чонун амыр-дыжын камгалажып, өңчү-хөрөңгизин кадагалап, оор-суктан карактажып, чамдык частырыг кылыпкан кижилерни шын орукче сургап чоруурлар.

Суд кымга-даа, чүге-даа чагыртпас, чүгле федералдыг хоойлу-дүрүмге чагыртыр. Оларның ажылының кол сорулгазы ындыг.

Клара НАМЗЫРАЙ.
Тес-Хем кожуун.

ЧӨП АЖЫГЛААР

2003 чылдың декабрь 30-де ТР-ниң Чазааның доктаалы-биле 2004 чылда республиканың арга-арыг фондузундан ниитизи-биле 87,7 муң кубометр ыяшты ажыглаарының чөпшээрелин бадьлаан.

РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелдин медээзи-биле алырга, 2003 чылда республиканың ыяш хереглекчилеринге 87,0 муң кубометр ажылгал ыяшты берген. Ам белеткээр ыяштың ниити хемчээли 86,8 муң кубометр, оон иштинде ажылгал ыяш — 25,8 муң кубометр. 2002 чылдың деңнели-биле алырга, ыяш белеткелениң хемчээли 38 хууга өскөн. 2003 чылда арга-арыг фондузун ажыглааны дээш кирип келир төлевирилер — 1138,7 муң рубль, оон иштинде республиканың каттышкан бюджетинче — 1106,9 муң рубль, ол дээрже планда көрдүнгенинен 109 хуу болуп турар. 2002 чылдың деңнели-биле алырга, төлевирилерниң хемчээли 456,7 муң рубльге өскөн, азы 35 хуу өзүлделиг болуп турар.

Оон-биле чергелештир ТР-ниң Чазааның хуралына демдеглээни болза, республикада күрүнениң арга-арыг фондузундан ап турар шупту продукцияның белеткели болгаш сайгарылгазы амгы күштүг болуп турар федералдыг болгаш республика хоойлуларына дүүшпейн турар чүүлдер бар. РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада

бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелдин арга-арыг албаны ажылгал ыяшты, пөш тооруун болгаш Чаа чылда шивилер кезер чорукту хоойлуга чөрүштүр чорудуп турарын тодарадып турар. Арга-арыгның чамдык продукциязын арга-арыг үндүрүүн төлөвейн, меге документилер-биле сайгарып турар таварылгалар бар.

Ол доктаалды сайгарып чугаалажып турда, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак орта хамаарылгалыг яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларының кичээнгейин, республиканың арга-арыг фондузунун дөрттүн үш кезин үнелиг арга-арыг ыяжы-биле шыптыган, ону ажылдап турары-выс чогуур деңнелге четпес дээрзин айткан. Ол дугайын мындыг факт бадьткап турар. 2003 чылда ыяш кезеринге көрдүнгөн черлерни ажыглаары чүгле 3 хуу болган. Россияның чамдык арга-арыглыг девискээрлерин чижекке алырга, арга-арыг курлавырлары республика бюджетинин бир кол дөзү болур ажурлуг. Орта хамаарыштыр ТР-ниң Чазак Даргазы Тываның арга-арыг ажыл-агыйының экономиказын сайзырадыр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры негетинип келгенин демдеглээн.

Юрий СУЧКОВ.

АЖЫКТЫГ ӨӨРЕДИЛГЕ

Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектеринин талазы-биле яамызында чаа чылда чаа өөредилге эгелээн. Яамының бүгү бот составы чүгле профессионал мергежили бедилип турар эвес, харын теория болгаш практика ханы билип ап турар. Дыңнакчылар 2004 чылда ОБЯ-нын организас-методиктиг айттышкыннарын болгаш кол ажылдарның планнары-биле кичээлдер үезинде танышкан.

Теоретиктиг кичээлдер соонда яамыны дайынчы белеткел чадазынга тургузарының шенелделерин кылган. Эргенгиниң 6 шакта хамааты камгалалының башкарылга пунктузундан дүвүрээзин медээзи үнген. Офицер составы болгаш хамааты ажылдакчылар доктааткан

хуусаазында кээр черинге дайынчы бүрүн белеткелдик чыылган, шенелде үезинде бүгү ажылдакчыларның билиин, дайынчы аргаларын долук хынаан. Чыскаал көрүлдезин эрттирген.

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектеринин талазы-биле яамының сайыдының бирги оралакчызы Александр Кобец шенелделерниң түннелин үндүргеш, теоретиктиг болгаш практиктиг кичээлдер сорулгазын чедип алганын демдеглээн. Чаа өөредилге хүн бүрүдеги ажыл-ишке дузалаар.

ТР-ниң ХК болгаш ОБЯ-нын хөй-ниити-биле харылзаа тудар болгаш медээ салбыры.

ЧУРУКТА: өөредилгенин башкарыкчызы.

"МАСТЕР" магазин — хереглекчиге

Республиканың хүндүлүг чурттакчылары! Кижилерге янзы-бүрү арга-биле дузалап болур бис.

Бистер уттундурган чүүлү катап диргизип, октаттыган эргиндилер чыыр пунктуна ажыдып тур бис.

Кижилер бүрүзүнге дуза чедирери болдунмас, ынчангаш бистер ажыл чоктарга, аныяктарга, болгаш анаа-ла эрес-шудургу кижилерге акшаны ажылдап алыр арганы берип тур бис.

Мындыг арга республиканың чурттакчы чонунун алыс бойдус байлаан камнап, арыг ажыглаарына, төрөөн бойдузувусту камнап, арыг эдилээринге деткимче болур.

"МАСТЕР" магазин 1994 чылда бүдүрген, эдилелге турган пассажир-чүжк сөөртүр "ГАЗЕЛЬ" машинаны садып тур. Ук машинаны бода болгаш шээр мал, аът, хаван, хой, өшкү эьдинге орнап болур бис.

"МАСТЕР" магазин чонун хереглел барааннарын садып, садып ап, сайгарары-биле хүлээп ап турар.

"МАСТЕР" магазин ВАЗ, УАЗ марканың чаа чычааннарын садып турар. "Сибирское О.В.К." болгаш "Ажаалга банкызын" дамчыштыр чээли-биле садып ап болур силер. Магадылалы 1 чыл. Машиналарны садар мурнунда техниктиг хандырылганы кылыр.

Айтырылганы Красноармейская 102-ден, (т: 1-12-51) билип ап болур силер. Хүлээп алышкын пунктузунун адреси: Калинин, 11а, т: 5-12-88, 5-37-04.

Дараазында эргиндилерни хүлээп ап тур бис:
макулатура
тоннада — 300 руб.

Алюминийден кылган пиво,
сок савалары
1 кг — 3 руб.

Аккумуляторлар эргиндизи
Кислоталыг: 1 кг — 0,5руб,
1 тонна — 500 руб.

Өң көгерттир бүдүмел:
1 кг — 1,5 руб,
1 тонна — 1500 руб.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Алдан-Маадыр суурда чурттап чоруур бистин угбавыс Мария Даңзычиевна МОНГУШ январь 14-те 50 харлаан. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ынак угбавыска чер кырында бүгү-ле эки чүүлдерни күзедивис.

Уруглары, дунмалары, кенээттери, күдээлери, уйнуктары.

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

"Кызыл" аалчылар бажынының № 220 өрээлинде силерни магистр, улусчу эмнекчи, психолог, хиромант эмчи хүлээп ап турар. Ол адыштан шинчилеп көргөш, амы-тынны айыыл-халаптан кичээндирип, хай-бачыгты, каргыш-чатканы чайладыр, бажың-балгатты арыглаар. Төлге салыр. Ижин-баар, гайморит, импотенция, гепатит болгаш өске-даа аарыгларны эмнээр. Чөпшээрели бар.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Мээң чаптанчыг, чаш, чассыг уруум Шончалай МОНГУШ аар арааш, чырык өртемчейден чарлыг чоруткан.

Уруумнун аарып турар үезинде сагыш човангыр, ак сеткилдиг эмнеп турган республиканың уруглар эмнелгезинин эмчилери: Николай Алексеевич Паркаевке, Лидия Ивановна Волковага, Галина Сундуевна Деминага, ол ышкаш уруумну ажаарына материалдыг база моральдыг дуза чедирген төрелдеримге, эш-өөрүмге, кудаларымга, кады ажылдап чоруур өөрүмге, Ишкин суурнун чонунга сеткилим ханызындан четтиргенимни "Шын" солунну дамчыштыр илереттим.

Авазы Хоюмаа Ооржак.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг кылдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук кылдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. **Тираж 8222.** Чагыг 5.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужуудулазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелениң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетингиз-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.